

I. VÍZHASZONVÉTEL ÉS VÍZGAZDÁLKODÁS

Az európai műveltség őstörténetében – Gordon Childe szavaival – az újabb kőkor forradalmi változást hozott: az ember már többet nemcsak a természet önkényes ajándékainak összegyűjtögetéséből él, hanem sikerül úrrá lenni felette, vagy legalábbis sikerrel kezd vele együttműködni.*1

Vizsgált vidékünk népe a Duna, kisebb mértékben a belé torkolló kisebb vizek, azok közül pedig elsősorban a Sárvíz évenként különböző mértékű, de ismétlődő kis- és nagyvíz váltakozásának ritmusa szerint alakította ki sajátos haszonvételeit és életformáját. A XVIII. század végéig nem kísérelte meg azt, hogy útját állja az árvíznek vagy azt szűkebb területekre korlátozza, hanem éppen ellenkezőleg, mind nagyobb és nagyobb területeket próbált bekapcsolni e természetes lélegzésbe. Az évenként felülről, főként a Dunán érkező nagy víztömegeket mesterséges fokok, csatornák segítségével szétvezették a hatalmas ártér minden zugába, a halászó víznek alkalmas tavakba és mélyedésekbe, a kaszáló rétekre, a gyümölcsösök aljába és legelőkre, majd az apadás idején lehetővé tették a vizek visszakerülését a mederbe. Közben biztosították az ártérben élő emberek és állatok és más értékek kivonulását, illetve megmentését, különböző mesterséges létesítményekkel, halmokkal, töltésekkel és szélvédő fák, fasorok ültetésével.*2

E vízgazdálkodási mód a legkisebbre csökkentette annak a valószínűségét, hogy a nagy és hirtelen erejű árvíz rombolhasson és pusztíthasson. Nemcsak a településeket, művelt földeket, hanem magát a mesterségesen kialakított és fenntartott vízrendszert védte meg ezzel az árterületeket jellemző állandó változások rombolásától. A középkori ember ezt a vízhasznvételt vette természetesnek és nem véletlen, hogy a birtokokat vizsgáló, bejáró oklevélszerzők nemcsak azt tartják szükségesnek, hogy a halastavakról és fokokról – mint értékesebb, emberi tájalakító beruházásokról – adjanak pontos számot, hanem ott, ahol még ezek a létesítmények nincsenek, megjegyzik, hogy ez, vagy az a mélyebben fekvő terület alkalmas-e arra, hogy bekapcsolják a vízhasznvételtbe.*3

Ennek a régi vízhasznvételnél, vízgazdálkodásnak jellemző és lényeges létesítménye a fok volt.*4 Azokat a vízkapukat, melyek közvetlenül a folyóvíz medréből nyílnak, elsődleges fokoknak nevezhetjük. Legegyszerűbbek ezek közt is azok, melyek egy lefűződött holtágba, morotvába vezetik a folyó vizét. A mederváltozások következményeként ezek a fokok is lehetnek több kilométer hosszúak, mint pl. a Bogyiszlói Holt Duna három foka. Az egyik legfiatalabb fok a decsi határban az ún. Rajtmann fok. „...ez mesterséges fok volt, egy halász csinálta, vájatta ki. Ez vezette át az áradást az egyik holt Dunából a másik holt Dunába, abból, melyik összeköttetésben volt a Dunával. (Ti. a nagy élővízű Dunával.) A Bárkarakodónál indul és 2 km hosszú” (Decs). „A Nagy Holt Duna is össze van kötve a Pap fokával (a Dunával) olyan hosszú van a Pap foka is, mint a Rajtmann fok” (Decs). A Pesty-féle helynévgyűjteményben a Pap fokáról azt olvastuk, hogy a „Pap nevű árendás által vájattott.” A fokok segítségével feltöltött tavak és medrekből további területekre, tómedrekbe, alacsonyabb fekvésű lapokba, palékba lehetett vezetni a vizet. Ezeket másodlagos fokoknak nevezhetjük. Gyakran egy fok egész sor tavakká feldúzzadó, mélyebb helyet láthatott el vízzel. A gerjeni Solymos fokról ezt olvassuk Pestynél: „hajdan halászó tavak voltak benne”. Egy-egy fok egész sor kisebb vízvezető csatornát láthatott el vízzel, ilyennek tekintjük a Vajast is. Ez a szerep nyer kifejezést a Köz fok – („Tóság, minden tó erről telik meg vízzel”) (Decs, Pesty) és Kődök (tó) elnevezésekben is.

Az ártérben minden tónak tehát volt foka. Gyakran csak a tavat nevezik meg a helynévgyűjtők, a fok említése nélkül, gyakran fordítva, a fokot említik és beleértik a hozzátartozó tavat is. Az összeírásokban azonban gyakran utalnak a kapcsolatra. Hármastónak foka (Fadd, 1775.), Dobornya fok – „ilyen nevű tónak, mely Őcsény határában fekszik, kifolyása”, Hadásvány tó foka (Decs, Pesty) Pap tava és foka (Báta, Pesty). A nagyobb tavakba, holtágakba több fok vezet ki és be a vizet, ezeket is gyakran emlegetik a tó nevén, illetve azzal kapcsolatban: Karaszos tónak három foka (Fadd, 1775.), „Bíró foka vagy négy.... item vagy bíró foka három (összesen tehát 7), Kő tóba szaka(d)t fok vagy négy, Mányám Palé foka, item hozzátartozandó fokok nyolc.” (Fadd, 1775.) Többször külön nevet visel a fok és a tó. Fűzes foka – „mélyedett fok, amely a régi holt Dunából Hattyas tóvára vezet a vizet” (Báta, Pesty).

Fok nélkül mit sem ér a tó vize, halállománya nem tud megújulni az élővízzel való kapcsolat hiánya miatt, vize megposhad, begazosodik és értéktelenné válik. 1744-ben Mohács város és földesura, a pécsi püspök közt a város halászati jogáról folytatott perben a megidézett tanúk egyhangúan azt vallották, hogy ha az Ostya foknak nevezett vizet elrekesztik, akkor a a Földvári tó és a Csök-Duna nevezetű uradalmi halászó vizek pusztán és üresen maradnak és az uradalom azokból semmiféle hasznot nem húzhat. Ugyanis az Ostya fok az említett halastavak csatornája, melyen át áradáskor a Dunából a halak a Földvári tóba és a Csök-Dunába bejönnek. A tavak lehalászása is rendszerint a víz leeresztésével a fokoknál történt.*5 Rajtmanna fok is azért készült, mert a nevezett bérlő másképp a Holt Dunát lehalászni nem tudta. Ezért sem lehetett az úrbéri elkülönözések során különválasztani a fokokat a hozzájuk tartozó tavaktól. Például a mohácsi úrbéri elkülönözési per egyik iratában azt olvassuk, hogy a „halászat kizárólagos földesúri jog lévén..... aszigetben fekvő halastavak, valamint a halaknak azokba bocsájtásához és tenyésztéséhez szükséges fokok ... az uradalom kizárólagos tulajdonai maradnak.*6

A fok gyakran készítőjének vagy használójának nevét viselte. A használó változásával a fok neve is változhatott. 1775-ben Gerjenben 17 fok nevét írták össze. Ezek mind elsődleges fokok voltak. Pesty helynévjegyzékében csak két név szerepel. 1967-ben négy nevet találtam még meg az emlékezetben, ezek közül egy, feltehetően azonos az 1864-ben feljegyzettek közül az egyikkel. Az 1775-ben feljegyzett neveknek nyomát sem találjuk sem Pestynél, sem az élő emlékezetben. Faddon 1775-ben 47 fok nevét írták össze, 1864-ben 20-at. Ezek közül csak egy szerepel mindkét jegyzékben. A fokokat, mint halászó helyeket, adták, vették, cserélték.

A fokok készítésének módjáról is maradt fenn emlékezet. Síkabb terepen először keskeny árkot (a vízépítés szakkifejezésével vezérárkot) vájtak, majd a víz maga segítette kimosni medrét. Másutt komoly méretű földmunkát végeztek. Börzsöny Pál fokáról mondják, hogy vannak szakaszai, ahol olyan meredek, hogy „nem is lehet benne itatni, mérhetetlen mélysége van”, vagyis a csatorna jelentős magasságú ártéri emelkedéseket vág át.

A régi vízhasználat tehát a fokok segítségével történt, ezért nevezhetjük ezt fok-gazdálkodásnak is. Ez a fok-, vagy vízgazdálkodás azonban nem merült ki csak kisebb fokok létesítésében és fenntartásában. Magát a Dunát is új mederbe tudták terelni. 1775-ben, fél évszázaddal a Duna-szabályozás megindulása előtt már Decs határában Ásás Dunáról hallunk, így nevezik, amint láttuk a következő századokban is a Duna-kanyar mesterséges átvágásait. Az 1775-ben említett Ásás Duna építéséről semmiféle adatunk nincsen. „A felső és alsó(fok) Kis Hód Duna Fok, mely az Ásás Dunából mintegy 2000 lépésnyi hosszúságig a Szomfai Kis Hód Dunába szakad...” olvassuk az 1775-ben végzett fok-összeírás jelentésében.*7

Tanulságos a bátaiai 1783-ban a vármegyéhez intézett kérvénye a Duna folyásának megváltoztatására. Ebben a levélben már a Sárvíz mesterséges medréről is hallunk.

„...a Duna éppen a Helység derekának és a templomnak neki szeget(t) és kevés idő múlva (ha így marad) el is pusztítja és semmivé teszi. Ezen veszedelemnek és kárnak orvoslása a Helységnek pedig éppen megmaradása úgy leginkább és igen könnyű erővel orvosoltatnék meg, ha gyűrűs háj felé (mely a méltóságos Kalotsai Érsek eő Excellentiája határában vagyon, a hol tudni illik a Két Dunának leg nagyobb ütközete vagyon Szeremlei Helységnek alól) ell vajattnék. Ha a Dunának folyása a Gyűrűs háj felé venné magát és arra el vajattnék, a Sárvíz Canálisának nem lenne semmi fölnt tartóztatója, hanem inkább szabad folyása lenne, mert a Zátontúl ell öntetvén, minden szabad folyását el vesztené és a Duna tóvá változna”*8

Ismerték a mellékágak rekesztését és sarkantyúkkal való sodrásvezérlést is, mintegy 13 esztendővel a hivatalos Duna-szabályozás megkezdése előtt, 1807. januárjában a mohácsi tanács ülésén azt tárgyalja, hogy „a Dautovai (Dávod) Kis Szigetecske a Cameralis Uraság által oly fortéllal és erőszakkal recupáltatik, hogy a tsendes folyású vizet rekesztéssel, sántzokkal, fassinákkal rekesztetik.” A tanács attól fél, hogy hamarosan a dávodiak a szigetbe száraz lábbal mehetnek és így azt használni, végül pedig elperelni fogják. Ezér úgy döntenek, hogy az ártalmas rekesztést lerombolják.*9 A mesterséges

mederváltoztatások alattomos módjával középkori jogunk és Werbőczy is foglalkozott.*10

Építettek átakat is, mellyel a feleslegvizek nem kívánt helyen való kiáradása ellen védekeztek.*11 A régi térképeken, mint pl. Bogyiszló határának 1863-as térképén, valamint több helyen máig is fellelhető ártéri töltések nagy része azonban nem gát volt, hanem mesterségesen feltöltött, emelt közlekedő út.

E mesterséges fok-gazdálkodás és vízrendszernek a létesítése nemcsak több emberöltő, hanem évszázad tetemes emberi munkaerejét emésztette fel, hanem fenntartása is igen sokat kötött le abból. A kezelés, a megújítás hiányában kereshető pusztulásának egyik oka. A XVI-XVII. század hadjárásai, nemcsak elpusztították az ezt fenntartó és ebből élő lakosságot, hanem szétzúzták a vízgazdálkodás szervezeti kereteit és kiépítésének, fenntartásának gyakorlati tudományát, hagyományát. A XVII. század végére a fenntartás hiánya miatt az ártér elmocсарasodott, a halastavakat, réteket nád, bozót, ingovány lepte el, a vízfolyások iránya kiszámíthatatlanná vált. Legutóbb a Dráva menti töltések erősítése és környékének vízrendezése során sem ismerték fel a fokok jelentőségét, nem őrizték meg azokat és nem tisztították ki medrüket. Ennek következtében több száz hektár tölgyes pusztult el, az erdő alját hosszabban megülő, pangó és lefolyás nélküli víztől.*12 A XVIII. század közigazgatása talán már nem is sejtette a középkori vízgazdálkodás hatalmas eredményeit és elveit. Külföldi példákon csak azt látta, hogy a vizek összeszorításával, a mocsarak kiszáritásával gabonatermelő földeket lehet teremteni. Nem véletlen az sem, hogy az idegen kormányzat és a nagybirtokosok lecsapolási és gátemelési szándékával a jobbágyok, akik ezen a földön éltek nemzedékeken át, határozottan szembezálltak. Nem tekinthetjük ezért az ármentesítés és töltésepítések ellen tiltakozó jobbágyokat a haladás ellenségeinek, a hagyományos életformához ragaszkodó, visszahúzó erők képviselőinek, műveletleneknek és rövidlátóknak, akik nem tudják felfogni a vízrendezések várható hasznát.*13

Több helyen a jobbágyok még a XVIII. század elején megkezdték a régi felfogásnak megfelelően a vízrendszer újjáépítését. Ezzel elsősorban a halászati jog síkján szembekerültek a birtokosostállyal, megyei közigazgatással és kormányzattal. Az országos joggyakorlat – a XVIII. század végén már úgy magyarázta az 1504. XVIII. törvénycikket, mely eredetileg csak bizonyos vadak vadászatát tiltotta a jobbágyoknak, hogy az a jobbágyokat nemcsak mindennemű vadásztól, de a halásztól is eltiltotta. Végre a tilalmat, melyet a szokásjog már általánossá tett, a XIX. század elején törvénybe iktatták.*14 Ez a hazai jogalakulás is nyugati példák és joggyakorlat erősebb átvételére mutat. Ezen kívül a parasztok ellentétbe kerültek a gazdagabb jobbágyoságnak egy részével is, mely az árugabona-termelésre, intenzívebb földművelésre törekedett. A Duna menti falvakban ez a kiindulópontja az ártérből élő zsellérek és a féltelkesnél nagyobb földművelő jobbágygazdák ellentétének. Az előbbieket az ártér sokoldalú haszonvétele és életformája mellett kívántak kitartani, és ezzel a régi vízgazdálkodás és életforma folytatói és védői voltak, az utóbbiak pedig szántóterületük növelése érdekében előbb vagy utóbb csatlakoztak a nagybirtokosok és a megye által kezdeményezett vízrendezések helyeslőjéhez, a régi életforma felszámolását sürgetve. Bátán ezek lakhely szerint is elkülönültek. A „lészfonyók és csikészők” szemben állottak „a zsíros nyakú” parasztsággal. Ez a vagyoni elkülönülés nagyrészt csak eredménye volt egy korábbi életforma, vagy gazdálkodásbeli elkülönülésnek és nem fordítva. Az ártérből élők az ártéri gazdálkodás viszonylagos szabadságának idején, a XVIII. század végéig, egyes helyeken még későbbi időig is, tehetős és vagyonos jobbágyok voltak és eleinte nem is maradtak el vagyon és fogyasztás tekintetében a földművelést előnyben részesítő, és így nagyobb területet szántóvető jobbágyokkal szemben. A sárközi és bogyiszlói összeírásokból is látható, hogy azok a jobbágyok, akiket telkesként tüntettek fel, alig művelnek egy-két hold földet a XVIII. század elején. A telek eszményi volt, a jobbágyok adózóképességét tükrözte és nem az általuk megművelt föld nagyságát. A vagyon és telek mértéke csak később lett a szántóföld mennyisége. Ekkor váltak azok, akik az ártér sokoldalú használatából éltek, szegényekké, mert az úrbérrendezések során a kezükön talált szántóföld szerint sorolták be őket megfelelően, fél-, negyed-, vagy nyolcadtelekeseknek, vagy zselléreknek. Ugyanekkor pedig a földesúr nemcsak megszigorította és korlátozta az ártér, a vizek, erdők és nádasok használatát, hanem a vízrendezések ténylegesen is egyre szűkítették

az árterületet.

1740-ben Tolna vármegye a kancelláriához küldött felterjesztésében elpanaszolta, hogy a Sió, Sárvíz, és Kapos menti lakosok sokat szenvednek évente az áradástól. Szükséges tehát, hogy a folyók szabályozásával gondoskodjanak a lakosság biztonságáról. A károk fő okozója a sárvízi malomgátak minden nagyobb terv nélküli, önkényes elhelyezése volt.*15 Ez a különben is elmocsarasodott tájban egyre sürgette a vízrendezések és lecsapolások időszerűségét, annál is inkább, mivel az akkori felfogás szerint a mocsarak és elvadult vízi rengetegek lehelték nemcsak a váltólázat, a maláriát, hanem a többi ragályos betegséget is. Bár valószínű egyre esett a kifogott és hasznosítható balmennyiség, a halaknak nem volt megfelelő piaca, a távolabbi szállítás pedig nehézkes volt. A halászat érdekeit így nemigen vehették figyelembe. A külföldi példák, valamint a búzatermelés növelésére való törekvés, majd a gabonakonjunktúra is a lecsapolások és az ártér visszaszorítását szorgalmazták, végül pedig a hajózás érdekei a medrek szűkítéssel való mélyítését követelték meg. (E korban, a XVIII. században a merkantilizmus terjedő divatos tanításainak eredményeként, számos hajózó csatorna terve született. Egy Balaton-Sió-Sárvíz-Duna-csatorna terve is, már 1715-ben.*16)

Tolna megye új szellemű vízrendezéséhez az indítékot az adta, hogy a kancellária jelentést kért a megye mocsarairól és szabályozatlan folyóvizeiről. 1765-ben pedig utasította a megyét az utak rendezésére, a vizek kiöntésének meggátolására. 1771. áprilisában már megjelent a Sárvíz rendezésére vonatkozó királyi rendelet. A szabályozás előkészítéséhez szükséges felmérési munkálatokkal Sigray Károly, a helytartótanács gazdasági bizottságának elnöke, Böhm Ferenc mérnököt bízta meg, aki épp akkor fejezte be Fejér megyei munkálatait. Böhm 1772 januárjában már meg is kezdte a Sárvíz vízszintezését és 1772 júniusában a megyegyűlésen már pontos térképet és költségvetést is benyújtott. Bár Tolna megyében a Sárvíz rendezését tekintették központi kérdésnek és Böhm megbízása is elsősorban erre vonatkozott, Sigray 1773-ban terveket készített a Duna medrének szabályozására és partjainak feltöltésére is.*17 Ekkor felmerült az a terv is, hogy a Sárvizet Tolnánál vezetnék be a Dunába, Böhm ezt azzal utasította vissza, hogy számításai szerint a Duna tolnai vízszintje magasabb az agárdi mocsarak vízszintjénél.*18 Böhm terveit még ebben az évben Baján az érdekelt három megye törvényhatóságának képviselői kivitelre elfogadták, de végrehajtásra még nem került sor. A Sárvíz szabályozó munkálatainak tényleges megkezdése is késett. 1773-ban elrendelik a sárvízi malomgátak átvágását és a hajómalmok felszámolását is, de még 1774 végére sem hajtják végre az erre vonatkozó parancsot mindenhol. Ebben az esztendőben a helytartótanács felszólítására Tolna megye közgyűlése határozatot hozott a Duna szabályozásáról és a partok feltöltésének végrehajtásáról. A hír futótűzként terjedhetett el, mert 1774 szeptemberében a jövőjükért aggódó decsi, pilisi és nyéki jobbágyok könyörgő levelet írtak jegyzőjükkel a vármegyéhez. A levelet, néhány zárójelbe tett kiegészítéssel, teljes egészében közöljük; a régi fok-gazdálkodás védelmének legszebb összefoglalását láthatjuk benne.

„Tekintetes Nemes Vármegye nekünk kegyes Atyáink, és Pátronus Uraink! Midőn Felséges királyi Commissarius Úr eő Nagysága T(e)k(in)t(ete)s N(eme)s Pest és Tolna Vármegyék érdemes Deputátus urai, az Duna és Sárvizeknek megvizsgálása végett Szegény Helységünk Határjaitis megvizsgálták volna, értették az Ingeniernek tellyes szándékát, azon lenni, hogy minden Dunából kiszolgáló fokok és erek eltöltessenek és tellességgel el zárossanak ezen felül a Duna mentében oll töltés vettessék, hogy annak ki árodása azzal meg gátolhassék és e szerint az föld az víz járásoktól és kiöntésektől megmenekedjen. Valóban, ha mind ez úgy megtörténhetnék és végbe vitethetnék, talán valami hasznót lehetne remélni; de még akkor is az munkának század részét alig érhetné fel, sőt minékünk nyilvánoságos károkat és majd utolsó pusztulásunkat okozván félelemmel várhatjuk. Mi pedig kik Gyermekségünkötől fogva itt lakunk, és mindnagyobb, mind kisebb árvizeket értünk, és az föld csínyátis leg jobban tapasztaltuk és tudjuk mindenkor az vizeket (és tudjuk, hogy a vizeknek) képesint, vagy rendes árodása hasznunkat szerzi, mert szárazság idején bőséges kaszállást és marha legeltetést tapasztalunk, az Halbul pediglen nemcsak élelmünket és ruházatunkat, hanem minden adóinkat és portio fizetésünket szerezhetjük. Mondhatná ugyan valaki, hogy ezek helyet(t) szántó

földjeink lesznek , melyekből valami kevés hasznot várhatunk; de valóban aki ezt meglátta (ti. a valódi körülményeket) tapasztalni fogja, hogy oll sikeres és munkálatos, hogy emberi munka akki ezt haszonra fordíthassa (nincsen), sőt inkább a Marha és s. v. sörtés neveléstül és járástul megfosztatunk; de lehetetlen is azt vélünk elhítenni, kik a földnek mivoltát legjobban tudjuk, hogy az rend kívül való árvizek ellen ol töltések gátok és rekeszek, sőt zúgók tétetődhessenek, hogy azzal a Dunának kiöntését rólunk elfordítsa, a rendes ki öntések ellen pedig, melyben inkább hasznunk hogy sem kárunk vagyon, nem szükséges, az nagy áradás ellen való munka pedig oll káros lenne, hogy a víz rajtunk maradna posványvá válna, és mind minékünk, mind pedig Marnáink(na)k Dögletességet nemzené és midőn hirtelen vissza nem mehetne utolsó veszedelmünket, és pusztulásunkat okozná. Könyörgünk azért alázatosan is Instálunk a T(e)k(in)t(ete)s N(eme)s Vármegeye Atyai Irgalmassága előtt, hogy méltóztassék abban módot találni, hogy mi az következő Nyomorodástul megszabadulhassunk és végső pusztulásra ne juthassunk Melyet is az hatalmas Isten hallgassa meg ami könyörgésünket, és az mi hasznunkra fordítsa Tkts. Ns. Vármegeye Nemes szívét, hogy békességben meg maradván lehessünk, a Tkts. Ns. Vármegeye(ne)k megfélemltet szegény fiai, Nyéki, Pilisi és Detsi szegénység.”*19

A levélírók öntudattal hivatkoznak arra, hogy ők ismerik a vizek járását, nem egy kis és nagy árvizet éltek át és elsajátították az elődök tapasztalatait is, tudják, hogy a rendes, átlagos (képesint) áradások hasznukat szerzik. Ismerik a föld csínját, vagyis tudják azt, hogy az ártér vízzel megtelésének és kiürülésének mi a módja, lefolyása, milyen akadályokat kell esetleg útjából elhárítani, hol vannak az ártér emelkedettebb pontjai, melyik milyen vízmagasságig marad száraz, azokra mit és hogyan és mennyit lehet menekíteni, azokat hogyan lehet megközelíteni, különböző időjárásban. Árvíznél merre képződhetnek veszedelmes folyások, örvények, merre csendesebb a víz, hol lehet úsztatni, csónakázni. Valóban nemzedékek által halmozott helyi tudásanyagról van itt szó, nemcsak egyszerű általánosságok ismeretéről. A rendes áradások idején tehát esztendőnként a kialakult, kialakított és fenntartott szükség szerint megújított, Dunából kiszolgáló erek, fokok rendszere segítségével jut el az életet adó víz az ártér minden pontjára. Az ártér alacsony vízállásnál, száraz és csapadékszegény időben végzetesebben kiszárad, mint az árvízmentes szint. Az alacsonyabb ártérnek nincs még talajszerkezete. Ha a talajt közvetlenül nem nedvesíti a víz, az kőkeményre sül és megrepedezik. Ezek a repedések mélyek, ember és állat lábát is könnyen törheti benne. A vizinövényzet ezen a szinten durva levelű és ha elszárad, éles és haszontalan, nehéz kezelése miatt szalmának sem jó, sem táp, sem más használati értéke nincs. Ennek a kisült, a rendszerint csak legelőnek használt alacsonyabb ártéri szintnek elárasztásra van szüksége, hogy megújulhasson, használhatóvá váljon. Ha ezekbe benyomul a víz, nedvességet kap közvetlenül a magasabb szint, ahol a kaszálók és a fák állnak. Ha a víz nem jön be, nincs legelő, nincs takarmány, se gyümölcs, se széna. A rendszeresen tavasz végén, nyár elején érkező zöldárral a halak is megindulnak ivóhelyet keresni a sekélyebb, melegebb ártéri vizek felé. A növekvő vízzel együtt tömegesen vándorolnak ki a folyóból és a víz apadásának megindulásakor szöknek vissza az élő vízbe. Ilyenkor a szűkebb kijáratoknál elhelyezett rekeszek bő halzsákmányt biztosítanak. A rekeszeket általában csak apadáskor működtették, hogy a halak ártérbe jutását ne akadályozzák. Ezzel újulnak meg a szárazabb időszakban az élővíztől elzárt holtmedrek és tavak vize és állatállománya. De ezzel újul meg a Duna halállománya is, mert az ártéri sekély vizekben nevelődik fel a legkülönbélebb halak újabb nemzedéke. A sekélyebb, könnyebben felmelegedő ártéri vizekben előbb kikel az ikra, majd a kishal a meleg vízben jobban megtalálja azokat a mikroorganizmusokat, a papucsállatoktól a vízibolháig és szúnyogálcáig, melyre mint táplálékra szüksége van. Ezeket az apró kis „férgeket”, vízi lényecskéket bődéknek, süvölvényeknek (Báta) nevezik. Itt a kis hálnak kevesebb az ellensége, mert a nagyobb halak az apadás kezdetét észrevéve, visszahúzódnak a folyóba. Az apadások alkalmával létesített rekeszek segítségével valóban a Sárköz és a többi Duna melléki helységek nagy tömegű friss és szárított halra tettek szert, ezzel nemcsak magukat látták el, hanem ezt a halat feldolgozva, vagy frissen mindenkor pénzzé is teheték. Ezért említi a levél, hogy ebből fizették adójukat és mindazt, aminek megszerzéséhez pénzre volt szükségük. A levélírók nem

hisznek abban hogy az ártér búzatermő földdé válhat, melyből valami kevés hasznot várhatnának. Az akkori idők gabonatermés-átlagaihoz viszonyítva a jól kezelt ártér több hasznot hozhatott, mint ugyanakkora, közepes minőségű és művelésű szántó. Ha azonban mégis nekilátna a vármegye ennek a munkának, úgy vélik, a nagy költség és áldozat nincs arányban az eredménnyel. Tudták jól, hogy évtizedekre lenne szükség, hogy az ártér búzatermővé váljon, de azt is tudták, hogy a munka költségeit és fáradságát is az ő vállukra fogják rakni, de mindenképp jól sejtették, hogy a táj átalakulásával hagyományos életformájuk is fájdalmasan át fog alakulni, s nemcsak a táj természeti kereteit, hanem kialakult társadalmi, műveltségbeli kereteit is szét fogja törni. Ezt a változást sejtették, de nem hittek benne, ahogy nem hittek a gátelés hasznában sem. Ugy gondolták, hogy ezek a gátak a nagy árvizeknek egyáltalában nem tudnak ellenállni, csak felduzzasztják erejét, mely majd hirtelen és eddig nem ismert és tapasztalt módon fog rájuk törni, s ha pedig az árvíz dühét levezető és megszelidítő fokokat már feltöltik, nem lesz hol megújuljon a halállomány, s a gáton keresztül betört víz pedig nem tud majd hol távozni. „A víz rajtunk maradna és posványná változna.” A posvány, a rohadó víz. Ott, ahol a víz levegőt igénylő növényzeten, réten, gazon, bokron hosszabb ideig megáll, stagnál, felmelegszik, oxigéntartalma rohamosan fogy és megkezdődik az ellepett zöld részek rohadása. A rohadás tovább csökkenti a víz oxigéntartalmát. Ez a víz oxigénjével táplálkozó élő szervezetek pusztulásához vezet, az elpusztult állatkák, halak bomló fehérjéi megmérgezik a vizet, elpusztulnak a halak, a csigák és a békaporontyok is. A tovább apadó posvány dögletes, bűdös vízzel megfertőzi a kaszálókat, a legelőket legeltetésre alkalmatlanná válnak, ezzel az árterületből élő nép valójában elvesztené megélhetésének alapját.

A következő esztendőben, 1775-ben a megye elrendeli, hogy minden duna menti község írja össze, hogy „határában a Dunának folyásában minémű fokok és kiesők találtaknak”. A felsorolásban fel kell tüntetniük azt, hogy a fok milyen széles és milyen mély, hogy ezzel a betöltésükhöz szükséges munkálatok mértékét kiszámíthassák. Érdemes sorra vennünk a beküldött „specificatiokat”, jellemzően mutatják egy-egy falu gazdálkodásában még mennyire érvényesült a régi ártéri fokgazdálkodás, mert az összeíráson túl több község állást is foglalt a fokok ellen, vagy mellett. Megjegyezzük, hogy 1775-ben már a legtöbb községi előjáróság a telkes, a földművelésben érdekelt gazdákból állt, nem az ártérből élő, szegény és zsellérré vált lakosokból.

Dunaföldváron nem írtak össze fokot.

Bölcske azt jelenti, hogy a „Helységnek belső határában semmi Fok nem neveztetik és nincsen is, hanem minthogy a Dunának igen csekély és alacsony partja vagyon, mellyet mind a rend kívül való, mind az nyári és őszi áradási meg szoktanak haladni.... A mely csekélysége a Duna partjának (tart) Orosz János Házától, a Hüllői Sziget Óráig 600 ölnyre. Mosó Révbe amint híjják hasonló csekélységű 20 ölnyi... Az első ki eső Víz el szokott venni a faluban 38 házakat, mellyek közül sokak le is omlottanak (1768. és 1775-ös jégvíz idején, mint ez az irat más részéből kitűnik.) Az utolsó kieső víz pedig leg inkább Madocsának okoz kárt. Minthogy Bölcse határosodik földvári Dominiumhoz tartozó kömlődi Pusztával, innen a Kömlődi Fok, amint nevezik teszen Bölcskének legtöbb kárt, melynek ki áradása el rontja kaszáló réttyeit, kender földjeit és el hat egész a faluig, mely kömlődi foknak mélysége 1 öl 4 such, szélessége 6 öl és 4 such. Bölcseki dominiumhoz tartozó Vejtei Pusztában lévő Monos fokja és Közös Fok, amint neveztetnek, minthogy T(ekin)t(etes) Nemes Pest Vármegyéhez tartozónak...ittén talán nem szükség, hogy említettessenek, mind azáltal Monos fokjának szélessége 4 1/4 öl, mélysége 1 öl 1 such, Közös foknak szélessége 4 1/2 öl, mélysége 1 öl 5 such...”

Madocsán 4 fokot soroltak fel név szerint Háló Vető fok, Kámvai András kerte fokja, Csintsa Fokja és Nagy Fok. (Szélességük 2-6 ölig, mélységük 1-1 3/4 ölig terjedt, legmélyebb a Nagy Fok.) Ezután így folytatják: „Következik kömlődi határban lévő kártevő nagy fok, mellyet is alázatosan recomentáltunk T(ekint)etes Consiliarus urunknak, úgy hogy ezek a Madocsai Határban levő négy fokok haszontalan töltenek el, ha nevezett Kömlődi fok megmarad, mer azon a fokon szint annyi kár következik.” Végül hozzá fűzték: „Madocsának egy fok szükséges, hogy nyitva maradna.”

Kömlőd a „nagy Kömlődi fok” rajzát küldi be, melynek „hossza a Rétre való bé Szakadásig Lépés

No 2170...” szélessége 1-5 ölig, legnagyobb mélysége 1 1/2 öl.

Pakson 11 fokot, illetve kiöntésre alkalmas helyet írtak össze. Ezek közül kilencet név szerint is felsorolnak. ezek a Kanászrévi fok, Körtvélyessin fölül való kisebb fok, Körtvélyessi fok, Körtvélyes derekán való fok, Bisko révi fok, Bisko réven alul való első fok, Ganajos dombi fok, Agár révi fok, Agár révin alul való kisebb fok és Duna utcai rév. Mélységük 1 öl 1/2 such és 5 such közt változik.

Gerjenben 16 (más kimutatás szerint 17) a fokok száma. Berki vagy Bereki fok, Vetlei fok, Jó Bálint fok, Katói fok, Forgói fok, Kopasz fok, Lábvágó fok, Végsőfok, Kerekszéja fok, Csonka úti fok, Öreg rév fok, Bocligeti fok, Nagy úti fok és Hencsei fok. Mélységük 1/2-1 ölig, szélességük 2-22 ölig terjed. „Ezen föllebb specifikált Fokok mint hogy töllünk valamennyire Töltéssel tartattak, határunkban semmi kárt sem okoztak, hanem a Paksi és Fadd Határokról borítottunk el mindenkor ennyire (mint most is), hogy tellyességgel semmit sem használhatunk, barmaink is Paksi pascuumra szorulnak” –írja fokaik védelmében a bíró a felsorolás után. A gerjeniek tehát még ragaszkodnak fokaikhoz, de ha a víz máshonnan s nem a víznek kijelölt útján, a fokokon lép határukba, már több kárt mint hasznot szerez nekik is.

Fadd 54 fokot sorol fel. Nem mindegyiknek van külön neve. „Csónik fok, Határ fokja, Jó Bálint fokja, Lábvágó fok, Geczi fokja, Geczi fokjának ágya, Karaszos Tónak három fokja, Hármastónak fokja, Hozzá tartozandó csekélyebb fok, Item csekélyebb hozzá tartozandó fok, Malom Ré fokja, Bíró Tó fokja vagy négy, Iten vagyon Bíró Tó fokja három (tehát a Bíró tónak 7 foka volt). Mányán Palé fokja. Item vagyon hozzá tartozandó fokok más összeírásból kitűnik, hogy összesen nyolc), Csapó fokja, Zugó fok, Zugo fok laposa, Falu felé ki szakadt négy fok, Kerék Palénak Fokja, Kő vagy Kü tóba szaka(d)t fok vagyon négy, Vajkai Zugó fok mely Tolnai Bezdánt is el rontja, Gazo fok, Öreg Fok, melybe a Paksi víz bele megy és ha Duna árad legelsőben azon megy ki a víz a kaszáló rétekre. Item falu alatt kiszaka(d)t fok, mely a hajnali uczát elrontja...” A legmélyebb fokok a Kerek Palé Fokja és Zugó fok 3 1/2 öl, Öreg fok (3 öl) és Vajkai Zugó fok (2 1/2 öl), a többi 1/2-2 öl mélységű. szélességük 2-20 ölig terjed.

Tolnán 19 fokot és kiömlő helyet jegyeztek fel és ezek közül név szerint csak ötöt említenek. Ezek a következők: „Felső Bezdán, Öreg Bezdán, Ásvány foka, mostanság ez az előtt is Uraság halászó fokja, Kis fok”. Legmélyebb az Öreg Bezdán 2 öl és négy sukk-kal.

Szekszárdon 83 fokot jegyeztek fel „mely fokok a sok terület és csavargás után 59. N°-nak által ellenében (ennek a foknak neve Zúgó fok) egy holt nevű Dunában befolytak s azon által a túl 3 nagy fokra, úgymint két Bárány fokra és egy méll Zátonyra ki folnak, mellyis a dunától 500 lépésnyinél tovább vagyon, mely fokoknak becsinnyállása, avagy be nem csinnyállása sokaktul küllönb küllönb féle vélekedéssel intéztetnek azért sem azoknak bizonyos árját, sem bizonyos számát, ha nem valószínű bizonyos sok kárát mondhatni de annál is bizonyos számát nem lehet előszámolni, mivel hogy számlálhatatlan, kinek is meggátolására termérdek sok munka szükséges leszen...” Név szerint említik a felsoroltakon kívül még a Korsó föld fokját.

Őcsény 11 fokot sorol fel. Borréi fok, szilágy Foka, szilágy fokán alul 3 fok, Péter házán levő Fok, Pösöje Fokja Borju olak zátonya (fok), Kozma Fokja, Kis Duna Fokja, Pityo Gerendi Fokja. Az összeírás végén az őcsényiek határozottan állást foglalnak a fokok ellen. „Amég Fokok egész határunkban hogy eképpen legyenek és csak közönséges áradáskor is a Dunának Duna erdein levő kaszáló Rétjeinkben úgy Duna mellett levő kerti veteményeinkben sok károkat tegyenek, attestáljuk.” ”ecsen 5 fokot említenek „Kis Hod Duna Fokja, mely az Ásás Dunából mintegy 2000 lépésnyi hosszúságig az Szomfovai Kis Hod Dunában szakad, ennek szélessége 6 öll, mélysége egy öll és egy suknyi, ez semmi hasznos földünkön nem folyik és e szerint kárt sem téssen. Az alsóbb és második Kis Duna Foka Torka, mely is a Kerülő Dunából szakad, ennek szélessége Nyolcadfél öll, mélysége másfél öll, hosszúsága pedig a Detsi Ötsényi határokon keresztül terjedő és mind két helet Kis Dunának neveztek, és magában semmi károkat nem okoz, és ebből ugyan ki folyó Dár, Sebes fok és Malomfoki vizek mivel töltéssel jó gondviselés alatt tartatnak és sok árvizek idején is sem(m)i kárt nem okoztatnak és a mi ár víz miatt tett eshető kárvallásaink Báta felől történnek. Ellenben

pedig ezen említett Kis Duna tartja Helységünket Ivó vízzel, belső földünkön járó Marháinkat itatással, hajon is tsónakon Bajára is tovább fel s alá járással, sőt minden vizeinket hallal és halászattal...” – olvassuk a decsi jelentésben. A bíró és az előljáróság megtette tehát a jelentését, de kéri a fokok további fenntartását. Csak az alulról Bata felől jövő vizet tartja károsnak, akár a madocsaik, vagy a gerjeniek.

Pilis, Alsónyék és Báticasék egyetlen fokot sem említ, mivel nem határosak a Dunával, az összeírás pedig csak a Dunából nyíló elsődleges fokokra kíváncsi.

Bata 10 fokot jelent. „Ásvány fok, Pap tava fok, Ferde fok, forgó Fok, Hot Duna Fok, Böde Fok, Bárdos Fokja, Kis Duna Fok, Mester Mihál fok, Gémes Fokja, Pörböl fok, - ugyan szeremlei határban vagy, de Batai terrenumnak leginkább ártalmas. Ezen fönt specificált Fokok is mind edgyik ártalmasak a Holtt Duna Fokon kívül, mert ha az el rekesztetnék, a kaszálásokra kiöntött víznek semmi regresszusa nem lenne és így szüntelen a legelő mezőn és kaszálásokon uralkodna”. Szélessége 1 1/2 öltől 6 ölig, mélységük 1 1/2 öltől 2 such-ig terjed.*20

Baranya megye hasonló célzatú fokösszeírásáról nincsen tudomásunk.

Tolna vármegye a beküldött jelentéseket összegezte és tüstént intézkedett betöltésükről, mégpedig sajtószerű módon. A megye falvainak lélekszámát egyrészt, másrészt a fokok szélességét véve alapul, minden egyes falunak kijelölte a Duna mentén azokat a fokokat, melyeknek eltöltését el kellett végezze. Így pl. Bölcskén a 600 ölnyi alacsony partszakasz betöltését mintegy 25 Tolna megyei falura bízta Ozorától Nagydorogig és Földvártól Tamásiig. A többi Duna menti falu fokainak eltöltését többnyire arra a falura bízta, melynek határában volt. Ezen felül a szállítás nehézségei miatt a Duna menti és azokkal közvetlenül szomszédos falvakat karók, rőzsekötegek készítésére is kötelezte, egy-egy öltre 8 karót és 8 rőzseköteget számítva. A falu által kiállítandó karók és rőzsekötegek számát dicák szerint állapították meg.*21

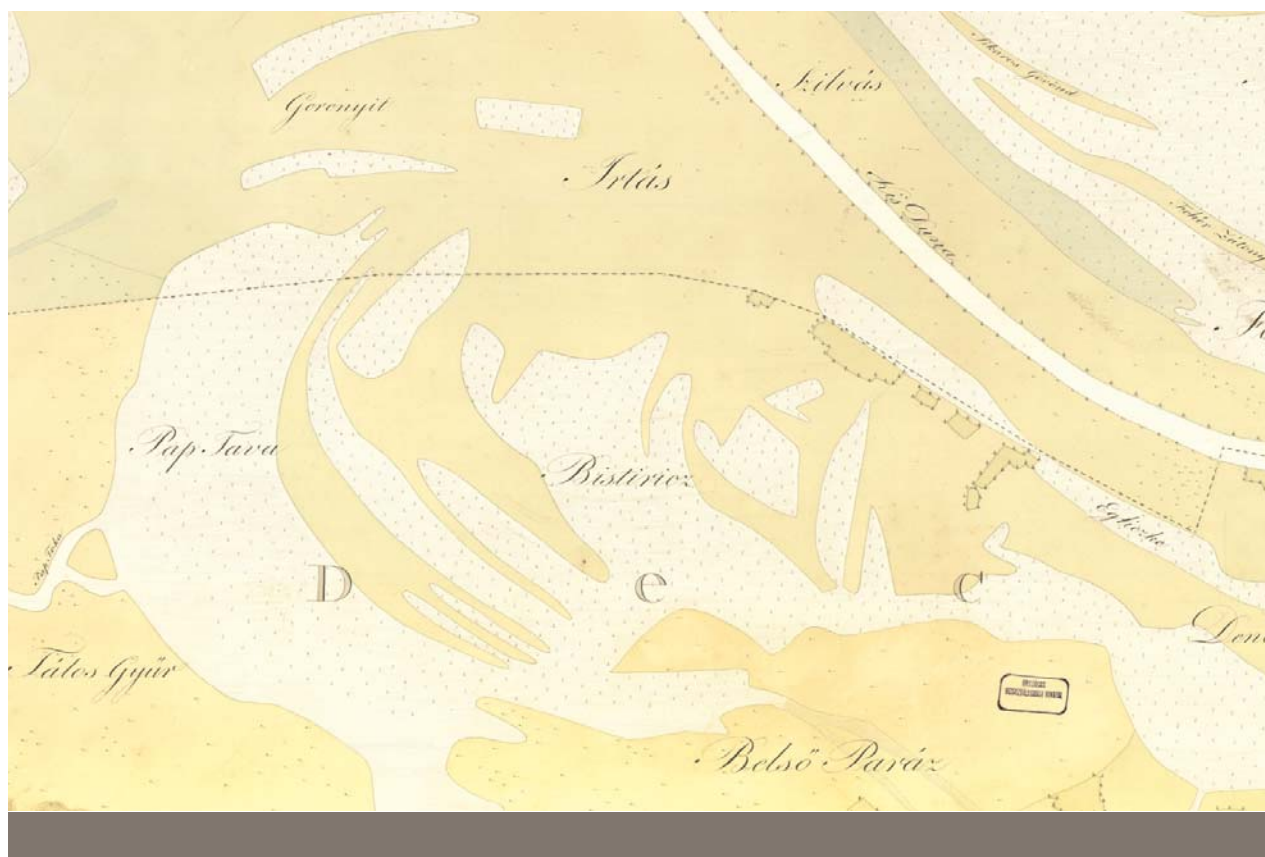
Vertics Ferenc mérnök még ez évben jelentést küldött a munka előrehaladásáról. A közvetlen Duna szélén épült alacsony gátat az első áradások elmosták. 1779-ben a helytartótanács utasítja a megyét az elrongált töltések helyreállítására, erre azonban a költségek magassága miatt már sor nem került.*22

A fokok betöltésével a régi vízgazdálkodás leglényegesebb létesítményét tették működésképtelenné és megindult az új szellemű vízrendezés. A fokok betöltésének következményei egyelőre azonban nem az új, hanem a régi vízgazdálkodás helyességét igazolták, mert mindaz bekövetkezett, amitől a decsi, nyéki, pilisi jobbágyok féltek. Közel 100 esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a dunai védgátak valóban hasznat is hozzanak a víz menti lakosságnak. A duna menti nép szomorú helyzetét a gerjeniek 1780-ból való könyörgő levele jellemzi legjobban. „Minden kaszállóink, legelő mezőnk víz alatt vagynak barmaink Paks városa homok hegyekkel tellyes legelő mezején nyomorognak a romladozott Házakat, elpusztult irtás kerteket reparálni nem lehet. A faddi és a mi határunkban tétetett hasznos töltést ámbár nagyrészben el hordta légyen is (ti. a víz) de ugyan csak mivel kívül a föld alacsonyabb, a víz ki nem mehet és a Tettes Nemes Vármegye Bölts rendelése szerint elkezdett töltést ha akarja is continuálni lehetetlen. Igaz ugyan, hogy a Faddi határban egy Fok ki vagy nyitva, de ennyi tenger víznek, mellyel Paks városának, Duna Szentgyörgynek, Faddnak minden kaszállója minekünk pedig egész határunk úgy tömve vagy, az egy Fok elégtelen, ha nem a mi határunkban is valamely fokocská fölszabadul. Folyamodunk ezért ezen alázatos Instanciánk által a Tettes Nemes vármegyéhez kegyes tekintete elejibe alázatosan, hogy ezen sok veszedelmes vizek(ne)k ki eresztésére magunk határán egy Fokot, amellyet mindeketánna az egész töltés véghez fogna menni, mi magunk eltölteni készek lészünk.”*23 1780-ban a Sárközt is ellepte a víz:”....mind réttyeinkben, marhalegelő mezeinkben, úgy kertbeli veteményeinkben nagy károkat szenvedtünk...” – jelentik a pilisiek. A Sárköz alacsonyabb felszínén készített kezdetleges gátak valóban csak kárt okoztak, semmi védelmet nem jelentettek. Közben, talán a felsőbb vidékeken eredményesebben épített gátak hatására, egyre gyorsabban Dél felé szaladó árhullámok összetorlódtak itt a Sárköz tájékán és az árvízszintek egyre magasodtak. Egyre nagyobb, eddig soha vagy csak igen ritkán veszélyeztetett felületeket kerített

hatalmába a víz. 1815-ből való őcsényi feljegyzésben ezt olvashatjuk: „Ugyanannyira kijött a Duna Árvize, hogy az Ötsényi Szőlőhegy ajjai búza földektől fogva sehohol semmi száraz nem található az Öreg Dunáig. Ez az árvíz a Külső földeken felette sok kárt tett a búzában, de mégis kiaratták a vízből csónakról...ugyan ez év augusztusában új áradás jött, mely még a legmagasabb göröngyöket sem kímélte...az őtsényi templom oldalán némely házak vízben voltak...” 1820-23. körül a sárközi töltéseket újból megépítik, de már két-három év után, az első nagyobb árvíznél kénytelenek azokat kinyitni, hogy a vizet levezessék, de már ez nem sikerül. A fokrendszer már használhatatlanná vált.

1828-ban, a Duna-völgy vízrendezését előkészítő részletes térképészeti munkálatoknál az itt dolgozó mérnökök a térképlapokhoz mellékeltek leírásokban adtak számot e táj pusztulásáról, melyet világosan a töltéselés következményének tartottak:

„Itten (Báránfyok körül) levő Öt esztendő előtt készült töltés két esztendő előtt át szakajtott két helyen, ez a töltés Ötsényieknek temérdek sok károkat szerzett ...Az árvíz a Bárány, Holzschlag és Borréve fokok által Szegzárdi és Ötsényi kaszálókat elvenni szokot, minek előtte a töltés existált, soha, vagy igen ritkán a Borréve kender földeket a víz el nem vette, de már most azoknak el keletett pusztulni, mert a töltés a vizet feltartván, ezeket (t. i. a kenderföldeket) a víz fel emelése által el rontotta és semmivé és legelővé tette, még most – imit amot kaszálják. Már a Reductionalis víz állapotkor mint töltésen belül, mint innen kevés dombosabb helyeket kivéven a többi tállyék víz alatt nyög §277 ...Ezen tó (t. i. az Ózsáki tó) sok kárt okoz Szonfova és Bogra oldalának, mert fáit igen szárítja, mint hogy kevés lefolyása vagyon, mert csak egy vissza folyó nevű fokon szabadon le folyhatnak a vizek, ami (t. i. a fok) a Kis Dunába megyen, az ott vagy rész (szerint), vagy igen lassan lepadhat, mert rekesztve (betöltve) vagyon vége flé. Szintén Zátony mellett levő Erdők így száradnak (ki). Az erdők pediglen Tölgy és imit amot körös fákból, fűzfákból állanak. Az egész Kis Holt Dunának egy pap foka a le tsapolója... §279a Kis Duna.....minthogy rekesztése vagyon a vissza folyó nevű fok torka előtt sok károkat Öcsényi, Decsi és Pilisi kaszálóknak, kertekben és legelőknak okozni szokott. Mert ha a rekesztés nem volna, kis vizekben két öles partja is volna, tehát ilyenkor mennyire le apadhatnának a tavak is, melyeknek leg nagyobb le tsapolójuk a Kis Duna és úgy mondván ki véven a vissza folyó fokot nints is egyéb.... de minthogy a rekesztés rajta vagyon, semmi partjai nintsenek, hanem majd egy szintben a víz színével...” §281 *24

Ha fel is tételeznénk, hogy a könyörgő levelekben sok túlzás is volt a jobbágyok részéről, a mérnököket nem vádolhatjuk részrehajlással, hiszen munkájukkal a táj további, gyökeres átalakítását szolgálták. Az ártéri gazdálkodás, a rétek, veteményeskertek, gyümölcsösök, erdők és legelők pusztulása valóban a nép egész életét mélyen érintette és átformálta. Erről ad megdöbbentő beszámolókat Egyed Antalnak gerjéni adatközlője 1829-ben: „A boldogabb időkben még ez előtt a gyakortábi vízjárás nem uralkodott a férfi nemből való fiataltság vasárnapokon a falu alatt csoportokban gyülekezvén a laptázásban az Asszony nemből pedig a tántzolás, danolás és futkozásban találta gyönyörűségét a korosabbak pedig azoknak nézésével mulattatták magukat. Mostanában a vizeknek ritka esztendőben lévén szünete.”

Baranya megyében is hasonló intézkedésekre került sor, bár ennek Duna-partja magasabb volt, s a jobb parton csak Kölkedtől lefelé volt ártér. A mohácsi Szigetben lévő Kanda fok eltöltését a mohácsi tanács 1777-ben vitatta meg. „Az Kanda pediglen eltöltessék, közönséges akarattal elvégezték és annak eltöltése Dobszóval publikáltassék” – olvassuk ez év augusztusi jegyzőkönyvében. 1782-ben még a fok nyitva volt, mert a január 26-i közönséges ülésen újra, hasonló határozatot hoztak.*25 Szekcsőn csak a múlt század közepén tesz ígéretet az uradalom a szigeti fokok betöltésére.

Közben a sárvízi munkálatok megakadtak, pedig 1784-ben nagy szakaszokon már elkészült a Böhm által jelölt csatorna, Agárd és Kölesd, valamint Pálfa és Simontornya között. A késlekedés oka a munkálatokhoz szükséges pénz hiánya volt. 1780-ban a munkások fizetetlenül tértek haza. Igen nagy terheket rótt a csatornák tisztítása és fenntartása is a Sárvíz menti lakosok vállára.*26 A szervezett munka csak 1811-ben indult meg újra a Sárvízen.

Az első, nagyobb mederátvágásokat a Dunán Vásárhelyi Pál vezetésével végezték el itt, 1820. és 1821. között. Ekkor Baja és Bata között a régi Duna négy hurokszerű, ún. túlfeljődött kanyarulatát átvágták, hogy a jeges árvizek levonulását elősegítsék és jégtorlaszok keletkezését megnehezítsék. Ennek során kerekén 40 km-rel rövidült meg a folyam. A Gerjen alatti Várszegi kanyart 1830. körül, majd 1845. és 1852. között a Bogyiszlói kanyart vágták át. Ez utóbbi volt a legnagyobb Duna-rendezési munka ezen a vidéken. A 8 km hosszú átvágás 23 km-rel rövidítette le a Dunát, s ezzel az árterek közepette fekvő és Pest megyéhez tartozó Bogyiszlót is elvágták árvízmentes szinten lévő szántóföldjeitől, ún. Kül-Bogyiszlótól.*27 Később Bogyiszló jogilag is Tolna megyéhez került, míg határa a Dunától keletre, Pest megyében maradt. Még fájdalmasabban érintette az átvágás Faddot és Tolnát, melyek ugyan megmenekültek a gyakran képződő jeges árvíztől, de Holt Duna partjára kerültek, távol a fő folyástól, melynek hajózásából, forgalmából különösen Tolna él. Ezt az átvágást a mai napig is Ásás, vagy Ásott Dunának nevezi a környező falvak népe. A mederátvágásokat úgy végezték, hogy a kijelölt irányban viszonylag keskeny vezérárkot ástak, melyet aztán a víz ereje bővített és mélyített Dunamederré. Az 1820-ban Bátától 3 km-re keletre áthelyezett Dunaátvágás pár esztendőig „olyan kicsi volt, hogy ha egy lófejet beledobtak, akkor átgázolhatták” (Bata). A Duna azonban valószínűleg a középkorban sem folyt közvetlenül Bata alatt, hanem csak több holtágon keresztül lehetett megközelíteni fő folyását. Egy 1423-ban kelt oklevél szerint a bátai apátnak szigeteken át vezető töltött utat és két holtágot áthidaló hosszú hidat kellett építenie a Dunai-révig, ahol ezért a munkájáért vámszedési engedélyt nyert.*28

Az átvágások után láttak hozzá a védgátak emeléséhez 1824-ben, amikor már a Sárvíz munkálatai befejezés felé közeledtek és így ott kevesebb emberre volt szükség. Ekkor a „völgységi járás közerejét is a Dunához dirigálták”. Az 1824-26-ban emelt dunai védgátak már erősebbek voltak az 1775-76-ban létesítetteknél, de ezek nem nyújtottak sokáig védelmet. Egyrészt azért, mert a töltéseket ugyan megépítették, de nem gondozták és nem oldották meg a Dunába folyó vizek zsilipezését és így különösen a Sárvíz torkolata felől az árvíz benyomulhatott a Sárközbe, másrészt a régi vízjárással összefüggő ártéri haszonvételekről nemcsak a jobbágyok nagy része, hanem az uradalom is nehezen mondott le. 1826. tavaszán az új töltés Lankóc foknál átszakadt. A vizsgálat kiderítette, hogy maga a báticaszéki uradalom vágatta el, az uradalmi ügyész kijelentése szerint „mivel a tervbe vett lankóczi zúgó még nem készült el, az uradalomnak pedig a vízre szüksége volt, halászati célra”.*29

1848-ban fejezték be a Duna folyását kísérő új védőtöltés felső Tolna megyei szakaszát. Különösen a Tolna és Paks közötti terület ezután rohamosan kiszáradt. Az 1770-es években készült töltés nevét ekkor már „öreg töltésként” emlegették.*30 Az 1858-ban a gerjени jobbágyfoglalások ügyében tartott kihallgatások során a dunaszentgyörgyi tanúk azt vallották, hogy már a gerjени határban a vízállásos helyek és nádasok legnagyobbbrészt kiszáradtak és így azokat rétekként használják a volt jobbágyok. Ahol 1851. előtt még csónakázóhelyek voltak, azok jelenleg kocsival is járhatók.*31

A Sárközben a kiszáradási, árvédelmi munkálatok továbbra sem mentek zavartalanul előre. A legfontosabb lépés az volt, hogy 1854-1855-ben a Sárvizet a tolnai, úgynevezett Taplói Holddunába vezették be, így Szekszárdtól Bátáig 50 kilométert kitevő medre holt mederré változott, vagyis a Sárvíz ezentúl elkerülte a Sárközt. Ezután már csak a Sárvízzel egyesült Sió Dunába torkolásától Bátáig terjedő Duna-part védelméről kellett gondoskodni. 1852-ben már Halász Gáspár főmérnök elkészítette a dunai védőtöltés és a bátai zsilip tervét is. Az utóbbin kellett volna a Sárközben felgyűlő csapadékvíz és a Sárközbe beömlő patakok vizét alkalmas időben a Dunába eresztetni. A költségek fedezésére a kormány —mely a Sárvíz új mederbe terelésének költségeit fizette — társaság alapítását javasolta. A társaság tagjai Tolnától Bátáig 10 község és az uradalmak, a kezükön lévő földterület arányában adóztak volna a munkálatokra. A Halász-féle tervek egy magyar holdra 6 Ft 23 krajcárt vetettek ki. Ez volt az a „töltésváltás”, melytől a sárközi volt úrbéresek úgy rettegetek, hogy a kimérésnél nem mertek még nagyobb területeket a maguk nevére iratni, de így is később sokan kénytelenek voltak rétföldjektől olcsó pénzen megválni. A társulathoz nem csatlakozott a Kalocsai Érseki Uradalom, melynek birtokai a Duna jobb partján szélesebb-keskenyebb sávban lenyúltak Bátáig. Ez a terület közigazgatásilag is Pest megyéhez tartozott.

Ezért a tervezett védőtöltés nem a Duna partján, hanem az érseki uradalom, illetőleg a megye határát követve épület meg 1872-ben, a bátai zsilippel együtt. A széles, erdős ártér védte a töltést, különösen a jégvíz ellen, de egyben ezen a területen a régi ártéri haszonvételek, életmód bizonyos továbbélését is biztosították.

A költségek a megóvott terület földértékének a felét tették ki, de a kivetést a társulat nem tudta behajtani. A szigorú végrehajtással „a nép birtokából forgattatott volna ki. A lakosság elidegenedett, ellenségévé lett a társulatnak: Koldussá tesz bennünket a töltés!” — írja a társulat történetírója, Tóth Károly mérnök.

1873. májusában a bátai zsilip bedőlt, Bátaszék, Bába és Alsónyék vetései víz alá kerültek. A vizsgálat megállapította, hogy a szerencsétlenséget nem az építmény hibája, hanem gondatlanság okozta. A megépült töltést most a belvizek levezetésére évenként többször át kellett vágni és után újra eltölteni, ami hatalmas munkát igényelt. 1875-ben jégtorlódás miatt felemelkedő vizet csak éjjel-nappali megfeszített munkával tudták visszatartani a gátra kirendelt sárköziek. A következő esztendő februárjában újra a töltésekre kellett sietniök. Éjjelenként fáklyafénynél is építették, magasították a gátat, még a szalmazsákokat is földdel tömötték meg, mégsem tudták a szakadást megakadályozni. Az egyik szakadás helye nem is volt veszélyeztetett körzetben. „Sokan rosszakarató kéz munkájának tudják be a szakadást, a gyanúra rá is szolgált Sárköz lakosságának halászatból élő és a szabályozás folytán kereset nélkül maradt, úgynevezett piszéző osztálya”. A betóduló víz Szekszárd, Pilis és Bába alacsonyabban fekvő házait lerontotta, Bátaszék és Alsónyék nagy erőfeszítéssel hamarosan emelt körgátakkal menekült csak meg. „A rétek posványvá lettek, a szabályozás előtti helyzetbe süllyedt vissza a vidék.” A gátak mögé került víz kiszivattyúzására beszerzett gépek teljesítőképessége elégtelennek bizonyult. A gátakat újra ki kellett nyitni, de a nyílásokon márciusban újra felemelkedő víz akadálytalanul betörhetett és újra elöntötte a korábban elpusztított területeket. „A megindított fegyelmi vizsgálat semmi terhelőt nem deríthetett ki. Inkább az tűnt ki, hogy Bába község lakossága éppen nem igyekezett a befelé induló áradást felfogni, a mi az első pillanatban könnyű szerrel lehetséges lett volna, sőt többnyire halászzal foglalkozó lakosság örvendő szemlélte a hálnak nagy tömegben bevonulását az ártérre.” A gátak nagy részét ekkor a kétoldali hullámverés teljesen elmosta és megsemmisítette.*32 Az új bátai zsilip 1879-ben, a decsi Kis Duna zsilipje pedig 1881-ben

készült el az új, tömörebb és gondosabban épített védgátakkal. Ettől az időtől számíthatjuk a Sárköz kiszáritásának új és immár eredményesebb korszakát. „1879-ben csatornázták a határt, 97-ig nem sok hasznát vették, akkor megkezdtek betörni a földek.”*33 A Duna töltések közé való szorításának az lett a következménye, hogy az azonos vízhozamok szintje a mederben emelkedett, így az árvizeké is. A gyenge gátak eleinte a magas víznek, különösen jégdugulás esetén semmiképpen sem tudtak ellenállni, csak kis és közepes vízállások idején tartottak ki. Közben a száraz esztendőkből egyre nagyobb volt ártér került szántóföldi művelés alá és maguk a telepések is egyre lejjebb ereszkedtek a természetes és mesterséges ártéri magaslatokról. Ugyanakkor az alacsonyabb rétek és legelők, ahol még nem alakult ki megfelelő talajszerkezet és amelyeket az évenkénti rövid elárasztás, vagy magasabb talajvízszint éltetett, kiszáradtak, megrepedeztek és ezért váltak hasznavehetetlenné. A madocsi református egyház anyakönyvében erre vonatkozóan például a következő érdekes feljegyzést olvashatjuk: „A nagy Szárazságban az egész Külső Nádas Rétság annyira el volt égetve, hogy 1792-dikben szömörtsü vagy Gutsma Gombát ugyan bámulásra méltó bőséggel lehetett szedni, akiknek reá idejük volt.”

Nemcsak a határt, hanem a településeket is veszélyezteti az egyre magasodó, egyre hirtelenebbül, s pusztító erővel kitörő árvíz. 1809. és 1911-ben a bal parton elpusztul és többé már soha fel nem támad egy sor, a középkor óta lakott falu: Kara, Varát, Kákony a Pandur, Sükösd, Érsekcsanád és Géderlak lakosai elmenekülnek és magasabb emelkedéseken építik fel lerombolt falujukat.*34 1829-ben Bölcskét és Madocsát éri ez az elemi csapás: „Március 21-én tört be Bölcskén át Madocsára és annak nyugati részét elöntötte, 220 házba ment be, 99 ház dőlt össze, 105 ház maradt szárazon. A lakosok a Torony uccába vonták meg magukat, ladikkal, hónaljig érő vízben mentették a menthető... el vesztett vagyonaikért kesergő férfiakkal és fejekre kaptsolt kezeik alatt jajgató asszonyokkal...” volt tele az utca. 24-én dél felől a gátat átvágták, hogy a víz levonulhasson.*35 1830-ban Bátánál megakadt a jég, s még Alsónyéken is csak a „falu háza” körül maradt kevés száraz hely, ahová a lakosok ladikkal hurcolkodtak fel. 1838-ban, újév napján újra Madocsára zúdul a jeges ár és 28 házat dönt le, majd ez év márciusában további 38 házat. Árvíz van Sárközben 1843-ban, 1847-ben, 1850-ben, 1853-ban, 1857-ben, 1861-ben is. 1864-ben Decs magaslatra épült házai közé is benyomul a víz a legöregebbek sem emlékeztek még ilyen vízre. Megismétlődik ez valamivel kisebb vízmagassággal 1865., 1867-ben is. 1868-ban a víz olyan sebesen jött, hogy sok marhát már nem tudtak kihajtani idejében. 1875-ben Bogyiszló szenved a víztől, az 1876-os árvíz országos méretű volt. „Anyámtól hallottam, hogy fent volta víz. Doboltak, kürtöltek, kajabáltak, mentek ki az állatokkal a (külső) földre...” (Őcsény). 1892-93-ban Bogyiszlót szinte egész évben teljesen körülzártá a víz, a kormány a falu kitelepítését rendeli el, de a lakosok még most sem akarnak elmenni. Bogyiszló nagy része romba dől 1945-ben és 1956-ban is, amikor az állatok százai pusztulnak el. Ilyen magas és hirtelen víz talán még soha sem járta ezt a tájat.

Csak néhány helyi feljegyzésre, emlékezésre támaszkodó felsorolásom korántsem adhat teljes képet.*36 Például az Ordastól Bajáig terjedő Pest megyei Sárközi Ármentesítő Társulat jelentése szerint csak 1872-1882. között 28 árvíz öntötte el a társulat védgátjait.*37

A Sárvíz és a Duna szabályozási munkálatait nagyrészt helyi munkaerővel végeztették el. Általában május vagy június hónaptól szeptember közepéig dolgoztak. A megye járasonként vetette ki a közmunkakötelesek számát, a járás pedig községenként határozta meg az egy hétre kirendelt munkásokat. Úgy számították, hogy minden 20 ház állított ki egy munkást három hétre. Egy házra egy évben legfeljebb kétszer kerülhetett sor. A kivetés csak a házzal bíró nemtelenekre volt érvényes. Nem kötelezhették az előljárók a házatlan zsellért, a konvencionális cselédeket, a taxalistákat és a kúriális funduson lakókat sem. A megye rendelkezése szerint „a munkának és aratásnak szorgos ideje lévén a Bíráknak különös felelet terhe alatt meghagyatik, hogy tsupán a gyermekkel és cseléddel bíró jobb gazdákat és olyanokat a kik vagy aratásra éppen nem szoktak menni, vagy ha mennek is, annak el végzésében elegendő cselédjei vagynak, nem pedig a szegényebb sorsú magány embereket, vagy a mi éppen tilalmas a Szegény Özvegy asszonyokat rendylenek ezen munkára való kiállásra. Ebből

értetődik, hogy mivel ezen Aratásban való munká(ra) lejendő küldetésre legalkalmasabbak a mester emberek, Házzal bíró zsidók és cigányok, valamint hogy a ki vetésben is a zsidók számára is vetetett proportio szerént munkás. Tílalmoztatik az Bábáknak és más egyéb Helységbeli szükséges személyek ezen munkára való küldése...^{*38} Így pl. 1822-ben Paks és Dunaföldvár 100, Bölcse 70, Kömlőd, Gerjen, Fadd 50-60, Madocsa 40 embert állított ki. A munkások ásóval vagy kapával felszerelve voltak kötelesek munkahelyükön megjelenni. Később a vármegye gondoskodott jobb százmokról. Hetenként váltották a munkásokat. Vasárnap estére a váltásnak egy-egy esküdt felügyelete alatt már meg kellett érkeznie a kijelölt helyre, ahol számba vették őket. Éjszaka az emberek szabad ég alatt, vagy a közeli falvakban háltak. A vármegye a munkásoknak az aratók és kaszások munkabérért fizette, ha egy ember egy hét alatt két köböt (2 öl) elvégzett. Szerdán előleget kaptak és szombaton fizették ki teljesen a bért. Az egész munkaterületet 10 öles figurákra, ezeket pedig egy-egy munkacsoportra osztották ki. A munkálatok során a szökések miatt azt a rendet vezették be, hogy az elvégzendő munkáért felelőssé tették az egy-egy figurára beosztott embereket. Mivel a közmunkára kötelezett személy maga helyett napszámot állíthatott, kezdetben – a vármegye jelentése szerint – ezek szöktek meg leginkább. Később a fogadó gazdát tették felelőssé a munka elvégzéséért és ha a munka nem készült el, további munkásfogadásra kötelezték őket.

A medervajás és töltésépítés nehéz földmunkájába is bele kellett az embereknek tanulniok. Kialakult az a tapasztalat, hogy célszerűbb állandó munkásokkal dolgozni, mint állandóan változó, mindenféle rendű és rangú, gyakorlatlan emberrel. 1822-ben már a megye azt ajánlja, hogy aki csak teheti, ne személyesen jöjjön dolgozni, hanem fogadjon maga helyett egy állandó munkást három hétre. A hivatalos jelentések szerint a munkások ellátása jó volt, mert bár 3-8000 emberig is dolgoztak egyszerre, mindenki szabadon adhatott és vehetett a munkálatok környékén. A földesurak lemondtak a bor- és húsmérés jogáról, így pl. a mohácsiak kocsmákat is állítottak fel 1820-ban, a munkába vett Duna-átmetszésekhez közel.^{*39} A vármegyei körlevelekből mégis kitűnik, hogy a szökések okai az ellátás hiányosságai, a nehéz munkakörülmények, kényelmetlen elhelyezés és a hatóságok visszaélései. Ezért többször vizsgálatot rendeltek el, utasítva a bírakat a panaszok összeírására, hogy a méltánytalanságokat megszüntessék: ugyanakkor szigorúan jártak el az engedetlenekkel is.^{*40}

A munkákat a Dunán Vásárhelyi Pál, a Sárvízen Beszédes József irányította. A nagyarányú vízépítési munkálatokat a megyék, illetve Zichy Ferenc kommiszárius vezette. Ezek mellett a Duna menti községek még sokáig maguk is végeztek kisebb-nagyobb vízrendezéseket, árvízmentesítő munkálatokat. A mőzsiek 1856-57-ben saját erejükből, de mérnöki vezetéssel építették ki dunai gátjaikat. Várdomb 1840. körül körgátat emelt a maga védelmére.^{*41} Bogyiszló pl. 1893-ig teljesen magárahagyatottan védekezett az őt körülvevő, egyre nagyobb vízszintű Duna ellen. A községi munkálatok legfeljebb a tanácsülési jegyzőkönyvekben maradhettek fenn, ha említésüket annakidején szükségesnek ítélték. Tevékenységükről a megyéhez nem küldtek jelentést, és így levéltárba sem kerültek adatok erről a munkáról. Hivatkoztunk már arra, hogy a mohácsi tanács maga rendelkezik 1777-ben és 1783-ban a Kanda fokának betöltéséről. 1821-ben már szigeti töltések közérővel való helyreállításáról olvasunk. A tanácsülési feljegyzések szerint úgy intézkedtek ekkor, hogy a töltések „rész szerint újonnan készíttessenek”. 1825-ben a mohácsi előljáróság azt a határozatot hozza, hogy a „szigeti töltés fej számára kiosztasson és a nagyobb szakadások közösen tsináltassanak”. Mohács 1836-os feljegyzéseiben olvashatunk közös fokkészítés elrendeléséről. 1837-ben a pangó, vizes, helyenként mocsaras közlegelőt javítják: „Legelő Réttnek be sántzolása és ez által a köz haszonnak elő mozdítása végett jónak véli elől üllő Bíró Úr, hogy ezen munka minnél előbb el kezdődjön. Vagyis: A Fokokat közönségesen, a sántzokat pedig minden személy válogatás nélkül fejenként kötelesek tsinálni és a kik a parantsolatnak nem engedelmességek, büntetessenek meg.” Ugyanebben az esztendőben a várost közvetlenül ostromló Duna-sodrás ellen védekeznek. „Elő adta Bíró Úr a Duna Partoknál vert Paleszátoknál lévő fasinak rossz állapotban létezni, javasolná egyúttal, hogy azok ne hogy a víz áradás által el hordattassanak, Követsel meg nyomattassanak, mely végett azok, kiknek

földjük nintsen, a követseges földet elkészíteni, ezt a földes gazdák el hordani tartoznak, vagy hogy minden egy Lántztul két akót oda állítani köteles – nem különben minden párra 25 fassing vágat-tatni rendeltetett.” Ugyanennek az évnek a végén a bíró újra intézkedik ebben az ügyben és egyúttal elrendeli egy kis sziget felszámolását, de ehhez már mérnöktől kérnek tanácsot. „Mivel az Árvizek már a Duna Szélinél lévő benteket elrongálták e végett azok minél előbb meg újjíttassanak és jókar-ban állíttassanak – a Duna vize között lévő kis sziget pedig el meczettessék.” 1839-en hozzákezdenek a Mohácstól Kölkedig húzódó töltés építéséhez. Egy 1821-es feljegyzés egy régebbi módszer gyakor-latának eltiltásáról ad hírt: „Gróf Zsitvai (!) királyi komissárius mondja, hogy a hajókat a szakadá-sokban dunán elsülleszteni fölsőbb Helyekről meg tiltva volnának, azért nem veszi meg a tanács Davidovics Antal úr hajóját.”*42

A szájhagyomány szerint a Sárközben is előfordult, hogy egy kiöntéssel fenyegető fokot köz-munkával rekesztették el a bíró parancsára.

1864-ben Pesti Frigyes helynévgyűjtési felszólítására összeírt dűlőnevekben már alig találkozunk fokok említésével. Az 1775-ös fokösszeírásokban csak az elsődleges, a Dunából kivezető fokok szere-peltek, ebbe a helynévösszeírásba elvileg már minden fok neve bekerülhetett volna. Sajnos azonban nem kerültek bele, nemcsak az összeírások hanyagsága miatt, hanem azért is, mert ekkor már a fokok legnagyobb része nem működött. Az összeírás azonban alkalmas arra, hogy az ártéri életforma mértékére következtessünk a megőrzött foknevek számából. Ugyanis az a tény, hogy az összeírás körüli időből számos olyan fokról vannak feljegyzéseink, amelyet Pesty számára nem írtak össze, azt mutatja, hogy 1864-ben ezek említését az összeírók már nem tartották fontosnak. Az áttekintés ked-véért felsoroljuk a Pesty-féle névanyag után a más forrásokból kijegyzett vagy gyűjtött elnevezéseket is.

Dunaföldvár. Fokot nem említenek. Az egyik halastó levezető árkát Kanálisnak nevezik.

Bölcske. Nem említenek fokot, pedig a gyümölcsös szigeten máig is van egy Foknak nevezett árok, mely a bölcskei és a madocsa kerteket választja el egymástól.

Madocsa. A helynevek közt csak egy Fok farka nevű dűlőnév fordul elő. Közismert és ma is vizet vezet a Szabados-György Fokának nevezett árok. 1825-ben folyó úrbéri per során készült térképen még szerepel a Fok Holt Duna, Illés fok, Nádas tó fokja és Mikla fok.

Kömlőd. A kömlődi fok Kanálisként ismeretes.

Paks. Egyetlen fokot sem említenek, bár 1821-ben a „Duna és egyéb Határban lévő, s meg osztat-lan földön helyeztetett Tavakban való Halászat” bérletét még árverésre bocsájtják. A halastavak pedig fokokkal működtek. A város monográfiája sem említ határnevek közt fokokat.*43

Gerjen. Összesen két fokot említenek. „Solymos fok, hajdanában halászó tavak voltak benne, Sülye-foka – hajdan halászó fok, most legelő.” Az 1857-es gerjени földosztályozásról készült jegyzék-ben egy fok sem szerepel, mégis még 1987-ben több fok nevét és egykori helyét jegyezhettem fel: Samu foka, Sülye foka, Kamora foka, Széles Béda fok.

Fadd. „Öreg fok, Csapó fok, Gécz fok, Lábvágó fok, Görbe fok, Fekete fok, Balogh Ádám fok, Füttyör fok – a víz sebes folyásától, Gyilkos fok – a sok vízbehalás folytán, Zúgó fok, Határfok, Nagy János fok, Méhes fok, Szarvas fok, Barcsi fok, Gatya veti fok, Pösze fok, Rajna fok, Asszony fok, –előbb a nők fürdőhelye, Szalma híd fok.” Pesty tehát összesen 20 fokot említ. Az összeírás idején a fokok nagy része már nem működött. Figyelemreméltó az is, hogy a fokokat összefoglalóan ereknek is nevezik, tehát már nem láttak különbséget köztük.

tolna. „Fok – előbb erdő, vízállásos kákás hel, most jó szántóföld.” Pesty helynévgyűjtője ezzel is hírt ad a határ átalakulásáról. Az árteres szigeti részen az uradalom erdeje volt.

Bogyiszló. „Homorodi fok, Dermény fok, Nyaralói fok, Sár fok, Malom fok, Karaszi fok”, össze-sen 6. Különös, hogy a jellegzetesen és hosszan az ártérből élő faluval kapcsolatban kevés fok említését találjuk. Oka csak az összeíró gondatlanságában keresendő. Az 1863-as telekkönyvben 11 fok szerepel név szerint, de csak egy, a Karaszi fok szerepel a Pesty-féle jegyzékben is. A többi: Fejes fok, sándor fok, Dalocsa fok, Keskenyi fok, Gémes fok, Vajas fok, Közép fok, Tője fok, Kerülő fok,

Kis fok, Hosszó ód fok, Holt Ásvány (fok). Az 1760-ból említett 4 fok közül később csak egyről van említés. Ezek: Békás fok, Mennyegzői fok, Pere fok és Zúgó fok. Az 1890-es években készült 75 000-es térképen szerepel még a Gője, Dalocsa, Tője, Karaszi és Szilágyi fok. A 25 000-es térképen ezeken kívül a Keskeny fok. Gyűjtéseim során még feljegyeztem az Ábrahám fokot, mely a dunai kikötő mellett szakadt a Dunába. Az elnevezések változékonysága nemcsak a fokok használóinak változására, hanem a táj átalakulására is utal.

Őcsény. A fok említésének teljes hiánya magyarázatra szorul, hiszen éppen úgy az ártérbe települt falu volt, mint Decs, ahonnan az összeírás 38 fok nevét sorolja fel. Ennek több oka volt. Az egyik az, hogy a fokok szerepét a Báták, a Sárvíz-ágak és holt Dunák közvetlenül töltötték be és a tavak említésénél magától értetődő volt, hogy a tavakhoz fokok vezetnek, de az is figyelemre méltó, hogy Őcsény már 1875-ben a fokok felszámolása mellett foglalt állást. Leginkább azonban az összeíró hanyagságát okolhatjuk, mert a katonai térképen még szerepel a Szilágy fok, Borréi fok, Dorgona fok, Keserű fok, Lőrincz fok. Igaz, hogy akkor egyrészt már szekszárdi, másrészt érseki uradalmi birtok határán belül. 1952-ben még ismerték a Sudár fokot és Borz fokot.*44 Levéltári adataink vannak még a Garagóc és Pityó fokról.*45 Az 1829-ben készült Egyed-féle kérdőpontokra adott válaszok egyikében a következőket olvassuk: Az „Ózsáki tó mellett egy régi elromlott templom falának darabjai (találhatók), mellette el menő fok Templom fokának nevezetik.” 1846-ban az őcsényi lakosok az uradalom által kijelölt Fehér part nevű kenderáztató hely helyett más kenderáztató hely kijelölését kérték. Kérésüket azzal indokolták, hogy azt árvíz esetén elönti a víz és a helységhez háromnegyed óra járásra van. Ezenkívül az útban öt nagyobb fokon kell keresztül menniük, áradáskor még többen.*46

Decs. „Pap foka – Papp nevű árendás által vájatott, Csekei fok – ily nevű családtól, Börzsöny Pál foka – melléke szállás és kertek – ily nevű tulajdonosától, Kerepes fok – ily nevű család birtokáról, Kitzaszák fok – halászója nevétől veszi eredetét, Pörnyi fok, Szabó foka, Balázs foka, Solti fok – hajdan ily nevű halászójáról. Pütsök fok – melléke, régi halászójáról, Tót Tamás foka, Borbás fok, Vidráz foka, Malom fok, SziliÉva fok, Ásvány fok – a községet kdeletről körül veszi, ásásáról veszi nevét, Dege fok, Dár fok – Dunáról veszi folyását, Háromágú fok – 3 ágra folyt, Dobornya fok – ily nevű tónak, mely Őcsény határában fekszik, kifolyása, Kalugyer fok, Teremény fok, Közfok – tóság, minden tó erről telik meg vízzel, innét az elnevezése, Kesellői fok, Kis-Rátz fok, - partján ilyen nevű család méhészetet űzött, Taskony tava és foka, Bálint fok, Pityó fok, Ér foka, Visszafolyó fok – a Dunából ered, s a nagy holt Dunába szakad felfeléi folyásáról, Orbán fok, Bűdös lápa fok, Nagyházi fok, Határfok – Nyékkal határos, Hadásványtó foka, Kisárad foka, Zátony fok, Szarvasszegi fok.” Összesen 33 fok. Pesty Frigyesnek beküldött helynévanyagban a fokok jelentősége nyilvánvaló. Itt van még a később készült Raitmann fok is.

Sárpilis. „Nyéki határ-fok, Dombó határfok, Nyírágy fok, Dár folyó, vgy fok.” Összesen 4.

Alsónyék. „Ebesfok, Dombó fok – vizes években bő hallal dicsekvő mélyfok. Sebes fok, Gányad fok – igazabban Gányás fok, a mellette tenyésző gánya bokrokról, az ún. Fok. Ó Bába fok, Szijj fok, Acsád fok – csak vizes években mondható fokoknak.” Összesen 8. A helynévanyag gyűjtője már sok dűlőnévvel kapcsolatban utalt a határ kiszáradására. Az 1690-es összeírásban olvasunk Szelel és Kettős fokról.*47

Bátaszék. Fok említését nem találjuk, 1864-ben nagy része már német. A határnak csak kis sarka árterés és ez sem érinti a Dunát. A ma használatos községhatáros térképen szerepel még egy Kánya foki csatorna, és Ráros nevű vízfolyás. Ma is ismert a Józsi fok, Öreg Ráros-fok.

Báta. „Sümegei fok, Lajka fok, Boris fok, Szekerek foka. Bokor foka – a Pösze folyóból ered. Füzes foka – mélyedett fok, mely a régi holt Dunából Hattyas tavára vezeti a vizet. Bárdos foka, Dobordi foka – e két utóbbi az ott portyázó orvhalászoiktól vette nevét. Címer foka – uradalmi holt Dunából folyik, magába szíván a fentebbi fokokat.” Összesen 9. A 9 foknév nem tükrözi azt, hogy igen sokan éltek az ártérből még a világháborút megelőző években is. Számtalan apró foknak nincs neve. A még ma is létező tavaknak lefolyásait fokoknak nevezik. Így pl. a Mélytó és a Keszeges tó lefolyását képező

fokok sem térképen, sem összeírásokban nem szerepelnek. Az úrbéri perek során az említettekén kívül a következő fokokat jegyezték fel: Gamó fok, Huberszigeti fok, Baracscai fok, Paptava és foka, Pöszi fél határfok, Aranya fok. Ma is megvan Lukács ájta fok.

Szekcső. „Csatárfok. szabó fok – egy szabó kertjétől vette eredetét, magasabb áradás alkalmával a duna leginkább e fokról fenyegeti a Szigetet eláradással. Orsód fok, Rap fok, Gyepes, vagy Gyeper fok, Tengely fok, Petrits fok, Pék foka – egy dunaszekcsői pékről.” Összesen 8. A Pesty-féle helynévgyűjtéssel egyidőben készült úrbéri elkülönözés térképén és a hozzá tartozó telekkönyvben megtaláljuk a Tengely fok kivételével a Pestynél említett fokokat is és azokon kívül még 19 mást. Ezek: Iszingó fok, Konta fok, Tinyó foka, Hosszú örvényes fok, Sebes fok, Ludastó fok, almás fok, Piliske fok, Tekeres fok, Tüsti foka, Sövény nyárs fok, Szemes fenék és fok, Két tó köze foka, Macsalik vagy Macskalik tó és fok, Veres fok, Kanazsér fok, Hímes tó fok, Bivaly fok, Ebvájta fok és két névtelen fok.

Mohács. „Degas fok – egykori birtokosától kapta nevét, Csát fok – két fok összecsatolásáról, sár fok – sáros voltáról, Konzka glava fok – a szigetbe nevét onnan vette, mert a lakók ezen a fokon a Szigetben összeszedett lófejeken (horv. konzka glava) csináltak átjárást.” Összesen 4 név, de a Csát fok nevében két másik fok is feltételeződik. Tehát 6. A hatalmas Mohács-szigeti ártéren sokkal több fok létezett Pesty idejében is. A múlt század végén készült 25 000-es katonai térképen még a következő fokok szerepelnek név szerint: Janis fok, Kanda fok, Écs fok, Rasztoka fok, Kása fok, Sebes fok, simon vagy Simin fok. Iratokban említett foknevek korábról: Ásott fok (1817), török foka (1802), Büdöny foka (1803), Kiovács fok (1802), Szamócz fok (1812), Sia fok (1808), Tompos fok (1806), Kémedi fok (1806), Balikás fok, Dilonyi fok (1807-1833), Haris fok, Körtvélyes fok és tó (1762), Sártó fok (1777). A Pogány, Pere és Örmény fok, több névszerint nem említett fokkal együtt szerepel a Hajlok birtokáért 1771-ben folytatott per jegyzőkönyvében. fokok voltak még: bog, Lög és Disznóvize, bár a térképen nincs melléjük írva a fok. A szigeti fokok betöltését már a XVIII. század végén elkezdték.

Kölked. Pesty névgyűjtője nem említ fokot. Ez az összeírás igen szófukar és gyenge. Egyebünnen ismeretese a Dévéres fok, Örvény fok, Pere fok (Moháccsal határos), Pogány fok, Csere fok.*⁴⁸

A Sárközben és a Mohácsi szigeten, különösen a védtöltéseken belül mind a mai napig láthatunk még fokokat, vagy azok maradványait, melyekkel halászó vizeket kötnek össze. Ezek azonban már nem teljesítik eredeti feladatukat: a Duna vízének szervezett szétvezetését a folyam egész völgyében.

II. HALÁSZAT / HALASTAVAK, FOKOK ÉS HALÁSZÓVIZEK

Az előbbieken röviden vázoltuk a régi vízhaszonvétel és vízgazdálkodás lényegét, az ártér bekapcsolódását a folyóvizek vízjárásának ritmusába, valamint az új szellemű vízrendezési munkálatok menetét, melynek során az egykori ártér nagy része ármentes termőföldre változott és az ártéri gazdálkodás szinte teljesen megsemmisült. A régi vízgazdálkodás azonban nemcsak a halászat céljait szolgálta. Innen való az a félreértés, ami középkori vízgazdálkodásunk megítélésében kialakult.

Pesty Frigyes, amikor 1867-ben hazánk régi vízhalózatának kutatására hívta fel a figyelmet, a középkori halastavak számát 3-4 ezerre becsülte.*49 Ortvy Tivadar pedig azt írja, hogy az Árpád-korban „azon különféle vizek száma, amelyeknek az egymást kölcsönösen kiegészítő forráskészletben nyomára találtam, egy-két százzal haladja meg a négyezret, abból 3050 folyó, valamint 1050 ellenben álló víz, illetőleg halastó”.*50

Herman Ottó Pesty Frigyesre és Ortvy Tivadarra gondolt, amikor azt írta: „A történetírók mindinkább odajutnak, hogy ez a sok halastó mind mesterséges volt. Tagadhatatlan tény, hogy mesterséges halastavak voltak és úgy készültek, hogy a források és folyók vizét alkalmas helyeken gátakkal elfogták, ezeket zsilipekkel látták el, a hol azután rendesen malom is épült, mely a fölös vizet használta...Kezdetben az írók nyomán haladva magam is a halastavak rengetege hitében éltem, sőt ezt alkalmaztam is...de midőn a Czege, Veisze és Varsa jelentős voltára reá jöttem s a halas vizek felosztását tisztába hoztam, azonkívül a piscina sokértelmű voltára meggyőződtem, ez a hit szétfoglott, mégpedig szükségképen. Akként vagyok meggyőződve, hogy a régi okiratainkban előforduló sokezer név legnagyobb részének nem a halastavakra, hanem azokra a tanyákra (tanyavetésre, halászat-területre) van vonatkozása, a melyekre az egyes tó, vagy folyó minden község határában fel volt és ma is fel van osztva. E meggyőződésemet csak megszilárdíthatja az, a mit Ortvy az idézett helyen nyomatékkkal kifejez, hogy t. i. azok a „halastavak” mind – egy kettő kivételével – a folyóvizek mentén feküdtek.”*51

Herman Ottó álláspontjával vitatkoznom kell. Elsősorban a mesterséges halasok és halastavak fogalmát igen mereven értelmezte: csak gátakkal duzzasztott és zsilipelt létesítményekre gondolt. Maga a piscina szó valóban több esetben jelenthette egy nagyobb víznek halfogásra alkalmas részletét, a tanyát vagy a tó rekesztét, de többségében nem az volt. Ami pedig az oklevelek tova-tava szavak tana, értsd tanya, olvastának valószínűségét illeti, ebben Herman Ottó tévedett. A halastó vagy fok és ennek latin megfelelői egyszerűen az ártér mélyebb részleteit jelentették, melyekbe árvízkor bevezették és apadáskor kivezették a vizet. Természetesen, a megáradt folyóvíz szétvezetése nemcsak a halgazdaság érdekében történt. Egyszerűen egy adott, meglévő és minden körülmények közt szétterülő víztömeg célszerű és hasznos szétvezetéséről volt szó, de az ez által létrejött halastavak mesterségeseknek tekinthetők, mert a víz be- és kivezetéséről, hasznosításáról emberi munkával gondoskodtak. Nemcsak megépítették a fokokat, a réseket, hanem azok fenntartásáról állandóan gondoskodtak. Ennek során újult fel a halállomány is. Ezért nem jogosult az az érvelés sem, hogy „vízeink akkori halbősége mellett valójában nem is lett volna szükséges a mesterséges halastavak olyan nagy számú létesítésére”. Ezt a halbőséget többé-kevésbé mesterségesen kezelt és fenntartott árterek biztosították, így a természetes és mesterséges halivadék-nevelés akkor nem volt szétválasztható. Ami pedig az ilyen ártéri halastavak számát illeti, például vehetjük Ócsény és Decs esetét. Ócsényben a Pesty-féle helynévösszeírásban ugyan nem találkozunk egyetlen fok nevével sem, bár bizonyíthatóan voltak ilyenek akkor is a határban. Ugyanakkor a tavak, a hol Dunák, tóságok, tófenekek száma. Mindezek magasabb vízállás idején fokokkal összeköttetésbe kerültek az élő Dunával vagy Sárvízzel és onnan teltek meg vízzel és hallal. Decsen több mint ötven a tavak száma, a megnevezett fokoké pedig közel negyven. A folyókat kísérő ártereken tehát igenis elképzelhető e nagy számú halastó, mely valamikor célszerű, tervszerű vízgazdálkodásba volt kapcsolva. De ide sorolhatjuk azokat a holt és döglött Dunákat, morotvákat, amelyekhez mesterséges csatornák, fokok vezették a vizet. Pl.: a bogyzslói Holt Duna, melybe három fok vezette a vizet Mikovinyi térképén is láthatóan. Hasonló értelemben oldotta fel ezta merev kategóriákon alapuló félreértést Belényesi Márta is, mikor azt írja: „Halastavak

mellett, melyek legfeljebb áradáskor kaptak újabb felfrissítést a folyóvíztől, sorakoznak fel azok a piscinák, amelyek valamilyen nagyobb folyó főágával még abból kiszakadó vizek tartottak közvetlen kapcsolatot és az olyan mélyebb tavak, melyeket mesterséges árkok kötöttek össze a főággal.”

Bél Mátyás 200 esztendővel ezelőtt ezekre a halas vizekre, áradással feltelő halastavakra gondolt, amikor ezt írta: „De míg a külföldieknek a halasvizek gyakran nagy költségükbe és mesterkedésükbe kerültek, a magyarok számára a természet nyújtotta ezeket. És ha itthon sem hiányoznak, akik maguk építettek halastavakat, kevés volt mégis, aki nem ilyen helyeken épített, amelyeket már a természetes körülmények a halak szaporítására alkalmasakká lettek.”*52

Magyarország legendás halbőségéről az első külföldi híradás 1308-ból való. „Legelőkbén, kenyérben, borban, húsban, aranyban és ezüstben bővelkedő föld, halakban pedig minden országnál gazdagabb, Norvégia kivételével, ahol kenyérként és kenyér helyett esznek halat,” – írja egy névtelen francia szerzetes, aki egész Európát bejárta és erről az útvjáról jelentést küldött a keresztsháborúra készülődő Valois Károly királyi herceg tájékoztatására.*53 Szinte minden későbbi, Magyarországról szóló útleírás kitér a halak és a halászat méltatására. „A Tiszában igen sok a hal, egyetlen folyóban sem láttam még ilyen nagy halakat” – csodálkozik Bertrandon de la Brocquiére, Jó Fülöp burgundi herceg tanácsosa 1433-ban, amikor a Szentföldről jövet áthaladt hazánkon.*54 Mátyás király udvarának tudós humanistája, az olasz Galeotti jegyzi fel elsőnek azt a mondást, hogy Magyarországon a folyók 2 rész vízből és egy rész halból állanak. Ugyanezt írja később a XVI. század elejéről Oláh Miklós érsek és az idegenből jött kanona, Wernherus, aki külön könyvet írt Magyarország csodálatra méltó vizeiről.*55 Mindkettő beszámol a hal olcsóságáról is. „Bács, a kalocsai érsek második székhelye a Duna partjától egy mérföldnyire fekszik a síkon, minden eleségben, főképpen halakban bővelkedik. Azt beszélték nekem szavahihető férfiak, hogy körülbelül ezer csukát pontyokkal keverve, a melyeknek hossza egy közepes röfnél, szélessége pedig egy tenyérnél nem nagyobb, lehetett ott, meg a szomszédos helyeken kapni egy aranyért s még most is lehet alkalmas időben.” Oláh részletesen leírja a vízahalászatot, bár az a kijelentése, hogy egyszerre ugyanazon a helyen a kisebb halakat nem számítva, ezernél több vizát is szoktak fogni, már túlzásnak tűnik. „Gyakran lehetett látni és még most is látható hogy ha a Duna, Tisza, Temes, Dráva és más folyók áradásai után a víz lefolyik, a partok mélyedéseiben igen nagy számú hal marad vissza, s ez a sertések tápláléka lesz. A mi pedig a lakosság hanyagsága következtében marad vissza, a hőség folytán a levegőt megfertőzteti és a lakosság közt járványt terjeszt.”*56 Gerlach István, aki Ungnádot elkísérte 1573-ban a Portára, hajón érkezett Tolnára, ahol egy 14 és egy 16 fontos pontyért három krajcárt fizetett mindössze, Beszámol arról is, hogy ennél nagyobb, 30 fontos, disznó nagyságú pontyokat is fogtak itt.

„Ez a legnagyobb, legszélesebb és legmélyebb folyó, amelyet valaha is láttam.... Belőle fogják ki a legnagyobb és legjobb halakat” – lelkendezik a Dunáról Piere Choque, aki 1503-ban járt a magyar királyi udvarban. Reinhold Lubenau königsbergi orvos 1587-ben Rudolf császár küldöttségében utazott lefelé a Dunán, a csallóközi halászatot méltatja és azt is megírja, hogy Pozsonyba és Bécsbe szállítják a halat.*57 A török Evlija Cselebi a világutazó, kalandor, a Balaton ezernél több féle fajta haláról tud, melyek ízletesebbek, mint más országbeliek.*58 Az angol Edward Brown, II. Károly király orvosa 1673-ban megjelent munkájában ezt olvashatjuk: „Sehol a világon nem találtam annyi jó és hasznosan felhasználható folyót, mint itt.” Más helyen ezt írja: „Amilyen gazdag ez az ország folyókban, ugyanolyan gazdag halakban is. A Tisza Európának halban leggazdagabb folyója. Általában az a szólásmondás járja, hogy a folyó két rész vízből, egy rész halból áll. Hasonlóan gazdag a halakban a Bodrog, mely a Tiszába ömlik, nem messze Tokajtól. Ez a folyó olyannyira teli van halal, hogy nyári időben, amikor a vízállás alacsony, valósággal bűzlik a halaktól... A Duna vize nem kevésbé gazdag különféle halfajtákban....”*59

III. A HALÁSZAT JOGA, ADÓJA ÉS BÉRLETE

A halászati jog történetére vonatkozó kutatások megállapították, hogy Kálmán király uralkodásáig a halászóvizek nem kerültek magántulajdonba és a szabad halászatot nem korlátozták Magyarországon. A legértékesebb nemes halak, elsősorban a vizafélék fogására alkalmas helyeket az ott felállított rekeszekkel, cégekkel már ebben az időben foglalás útján egyes birtokosok megszerezték maguknak és később azt állították, hogy e helyeket Szent Istvántól kapták adományba, holott a király ilyen intézkedést valójában nem tett.*60

Vizaféléket, a több mázsára növvő vizát, tokot és kecseget vidékünkön csak az élő Dunában és talán a Sárvíz alsó folyásában fogtak. Az ország leghíresebb vizafogó helyei közé tartozott a madocsai. Az oklevelekből úgy tűnik, hogy itt két vizafogó hely is volt. Egyik a Berzsényes szigetnél, Körtvélesnél, illetőleg Part-Madocsánál.*61 Belényesi nem tartja véletlennek, hogy a nagy folyami halászó helyek a legkorábbi időkől kezdve szinte kivétel nélkül szigetekhez kapcsolódnak. Azt gondolom, hogy a szigetekhez való kapcsolódás nemcsak a halak könnyebb kifogása miatt történt, hanem jogi indoka is volt: a folyó teljes szélességét a szokásjog nem engedte lezárni. A XIII. században azonban a halászóvizeket is a birtokok határai közé kezdték foglalni és a földbirtok tartozékává kötni. Néhány helyen ingatlantól független halászati jog is alakult ki.*62 Kálmán király kísérlete arra, hogy nyugati mintára minden halászóvizet a maga számára foglaljon le, kudarcot vallott, így a halászat nálunk nem lett regále. E helyett a birtokosok birtokaik határain belül lévő vizeiken csak a maguk emberei számára engedték meg a halászatot. II. András uralkodása alatt lassan el is maradt a birtoktesten belüli halászati jog kizárólagosságának hangsúlyozása, annyira magától értetődővé vált az.*63 A birtokos halászó jobbágyait általában zsákmányuk bizonyos részének beszolgáltatására kötelezte, de előfordult meghatározott mennyiségű hal- vagy pénzszolgáltatással való adózás is. Úgy látszik, hogy Duna-parti mezővárosaink közül több, legkésőbb a török korban, valamilyen formában már rendelkezett vizafogási joggal is, illetve halászzal. Így pl. az eteiek már a török előtt adtak vizát adóba.*64 Ez talán azt is jelenti, hogy a vizák feljártak a Sárvízen is. A török alatt és utána a XVIII. század közepéig vizával adóztak még a bátaiak, faddiak és az ősényiek is. A szomszédos ordasiakról is tudjuk, hogy az 1745-ben kötött urbáriumuk szerint évenként egy akó sós vizát adtak földesuruknak.*65 Azonban nem vagyunk egészen biztosak abban, hogy ez mindig a falu határában fogott hal volt. A viza értékes, könnyen szállítható ételment jelentett abban az időben. Az 1690-es Urbárium et Conscriptio szerint csak Bölcskén és Tolnán volt vizahalászat. A bölcskei a régi madocsaival lehetett azonos. Dunaföldváron pedig még 1829-ben is budai halászok fogták a vizákat.*66 Az 1760-as években még a kalocsai érseki uradalom területén, Bogyiszló határában két vizahalászó hely volt, az egyik a Korsó Földnek, a másik Hosszú Alattsnak nevezett helyen. Az elsőt egy tolnai, a másikat egy komáromi polgár halászmester bérelte.*67

Magyarországon a XIV. században már kialakult a halászóvizek rangsorolása, a bennük fogható halak értéke alapján. A földesúr a legértékesebb halfajták fogására alkalmas vizekből szakította ki a maga tilosát, ahol csak az ő számára halásztak, esetleg az ő szerszámával és robotban. Az itt fogott halakat mind, vagy nagyobb részben a földesúr kapta meg. Ez a gyakorlat – hangsúlyozzuk – csak a legértékesebb halászóvizek egy részén – a XVI. században már általánossá vált az országban. A tilossá tett vizen kívül az értékeesebb haltermő vizekben a jobbágyok szabadon halásztak, de többnyire a fogott hal bizonyos részét a földesúrnak kellett adniok. „Akinek hálója van, az minden költség nélkül juthat halhoz, csak tartózkodjék a kevés eltiltott helytől,” – írja a XVI. század elején Oláh Miklós Hungaria-jában. Ez a halászat- (és vadászat) béli szabadság meglehetősen szokatlan és különös volt a nyugat-európai joggyakorlattal összehasonlítva, s Oláh éppen ezért is találta említésre méltónak külföldiek számára írott művében. 68 A rész helyett vagy mellette, még heti egy vagy két alkalommal, főként böjti időben, konyhájának friss hallal való ellátására kötelezhette a jobbágyokat. Azok viszont, gyakran egy bizonyos pénzösszegben megváltották a halászóvizek szabad halászatát, a heti vagy szerhal-, és a halrészadást egyaránt. A vizek harmadik része minden ellenszolgáltatás nélkül a jobbágyoké volt. „Számos adat mutat arra is, hogy a jobbágy a csekélyebb értékű halasvizek halásza-

ta után semmiféle szolgáltatást nem teljesített,” – állapítja meg Degré, a XIV. és XV. századra vonatkozóan.*69

Az őcsényiek a XIII. században a szekszárdi monostor számára robotban halásztak a Dunán és a Bába folyóban, mert ezeket a monostor magának tartotta fenn. A halászok azonban, távol esvén a monostortól, pénzben fizették le halbeli tartozásukat. Egy összeírás megemlíti, hogy a többi, Dunából származó tavakban a monostor halászata közös a faluval, vagyis valószínű feles. Őcsényben ugyanis egyházi nemesek is laktak, akik mint társbirtokosok nem tartoztak a halászat után a monostor számára adózni.*70 A bátaiak a Holt-Dunán fogott hal felét, a nyílt vzen fogott halból pedig az első fogást szolgáltatták be a bátai apátságának. A decsiek és az eteiek a Sárvízen és a Bába folyón halásztak, zsákmányuk fele a váci káptalan urainak asztalára került.*71

A kölkediek – állítólag – előbb a pécsváradi apátnak, azután pedig a pécsi püspöknek csak halászzal adóztak, más szolgáltatásokat nem teljesítettek.*72 Vidékünk középkori halászatának kérdései még nincsenek feltárva.

A török uralom alatt vidékünkön a Dunát, a Sárvizet és a Sárvízhez tartozó halastavak értékesebb részét nem osztották ki hűbértokként, hanem azt a császárénak nyilvánították és részletekként vagy egészében évenként a legtöbbet ígérőnek adták bérbe. Azért nem szerepel a részletes defterekben a halászatból szedett adótétel, vagy annak összege igen kevés. Pl. Dunaföldvártól 1580-ban behajtott jövedelemadó 68 186 akcset tett ki, ebből a haltized értéke 319 akcse volt csak.*73 Dunaföldvár dunai halászata tehát hiányzott ebből az összeírásból. A török kiverése után is mások, a komáromiak bérelték itt a Dunát. A sárvízi halastavak bérösszege 1575-ben 105 000 akcset tett ki.*74

A török a kisebb vizek és árterek halászatát általában az illető falu népének hagyta meg, melynek határában volt.

A ránk maradt adóösszeírásokban halkettedről és haltizedről olvasunk. Kammerer Ernő annakidején arra következtetett ebből, hogy a török az értékesebb, kedveltebb halfajtákból a fogás felét, a többiből a tizedet követelte. Újabb források feltárása alapján Káldy Nagy úgy látja, hogy „a folyókból fogott halból tizedet, a halastavaknak minősített helyeken fogott halnak pedig a felét kellett a (török) földesúrnak adni.*75 Vidékünk anyaga egyik felfogás mellett sem hozható fel egyértelmű bizonyítékul, ugyanis kétségtelenül a nagy folyó Dunával határos Fadd és Gerjen adóösszeírása szerint csak a hal felével adóznak és a helyzetéből következően ártéri halastavakkal bizonyára rendelkező Kölkednek csak a haltized fizetéséről van feljegyzésünk. A halfogások mennyiségét és a rész beszédését azonban igen nehéz volt ellenőrizni és szemmel tartani, ezért is a defterekben a halászat jövedelme néha igen alacsony összegű, a falvak közt az eltérés pedig igen nagy. 1566-ban Dunaföldvár 319 akcséjával szemben Madocsán 1440 akcse volt a halászatból beszédett jövedelem. Ez a 37 kapura kivetett 1850 akcse után Madocsa második legnagyobb adótétele. 1545 januárja és májusa közti időben néhány Duna menti falu halászati jövedelméről a következő adatok maradtak fenn:

Gergye (Gerjen)	hal fele	225 akcse
Fat (Fadd)	hal fele	900 akcse
Őcsin	hal fele	169 akcse
Pilis	hal fele	522 akcse
Bátaszék	hal fele	925 akcse
	hal tized	1735 akcse
Bába	hal fele	2886 akcse
	hal tized	2400 akcse
Mohács	hal fele	407 akcse
	hal tized	1378 akcse
Kölked	hal tized	84 akcse
(Felesmarta)	hal fele	1840 akcse
Veresmart	hal tized	600 akcse

Bátáról 1568-69-ben halketted és haltized fejében 9500 akcse jövedelem folyt be. Ez a város egész jövedelmének, 46 776 akcsének már számottevő része, és ezt az összeget csak a musttized fölözi. Több falu adóösszeírásában hiányzik a halászatból folyó tétel, mint említettük, a Sárközben ez azért van, mert a halastavakat évenként árverezték el, és a faluk adójától függetlenül kezelték ezt az összeget.*76

A török utáni idők halászhajózási jogra és szolgáltatásokra vonatkozó adatainkat nem a helységek földrajzi sorrendjében, hanem időrendben mutatom be, hogy ennek alakulását némiképpen figyelemmel kísérhessük.

Az 1690-es Urbarium et Conscriptio Deccsel kapcsolatban megemlíti, hogy halászóvizei a Holtduna, Érfok, Lankócz, Göröndöly, Pallya fok, Egréstó fok, Visszafolyó fok és a Bófász. ezekből Kocsis Gáspár halászbírónak és Byol István társainak adta a földesúr fele halért a Bófác fokot; Kara Mártonnak és Kocsis Gáspárnak és társainak szintén a fele részért az Érfokot, bizonyos feltétellel. A többi halászó vizekről nem intézkedett az uradalom ispánja.*77

Ugyanakkor Pilis halászatáról ezt olvassuk: van egy mocsara a Dombó, melyet egy Kürtő nevezetű halászszerzővel halásznak, a benne fogott hal hetedét adták annak idején a töröknek.*78 Jany 1722-ben a pi a pilisiektől a halászat és a kocsmáltatás jogáért összesen 40 7/2 forint árendát kért.*79

Ebben az összeírásban Nyékkel kapcsolatban a tisztartó jelentésében olvassuk: „Vannak itt Duna kapuk, illetőleg ágak, melyeket közönségesen foknak neveznek. Ezek között kivált kettő, melyet Kettős foknak és Szélel foknak (?) hívnak. E vizek halászatáért a felét, néha a harmadrészét adták. Én a feléért adtam a halászbírónak Kómúves Miklósnak és társainak Márky Péternek, Csapy Máténak és másoknak. A többi vizeket harmadrészért adtam 200 arany zálogért.”*80

Vagyis a Kettős fok és a Szélel fokból, mint Dunáról vizek bebocsátó kapukról vizek kapó tavak, vízágak, mélyebbek és így nagyobb és értékesebb hal fogására alkalmasabb halászóvizek voltak, s ezért ezekből a fele halat követelte meg a tisztartó.

Nem véletlen, hogy az iudex piscatorum említésével jobbra csak a XVII. század végén és a XVIII. század eleji összeírásokban találkozunk, nemcsak vidékünkön, hanem több más szomszédos helységben is. (Ságod, Sükösd, Csanád 1695-ben.) A falu határához tartozó vizek ügyeit ezek intézték a török időkben az uradalom emberei helyett. A XVIII. század folyamán a földesúr azonban nemcsak kezébe vette tőmestereivel a halászóvizek felügyeletét, hanem a halászóvizek egy részét is lefoglalta magának.

Ezután már csak azokban a falvakban találkozunk tó- vagy fokbírókkal, melyekben az uradalommal kötött szerződés alapján a halászóvizek vagy azok nagy része továbbra is a jobbágyok használatában maradhatott. (Decsen, Ócsényben, Bátán, Gerjenben.) A XVII. és XVIII. század összeírásaiban említett iudex piscatorum ugyanis tó-, vagy fokbírónak fordítandó. A halászbíró (és halászmester) cím később olyan mezővárosokban tűnik fel, ahol céhes halászmesterség alakult ki. A társak említésével kapcsolatban egyrészt arra kövekeztettünk, hogy az egymással összefüggő fokrendszer egyes részleteit más és más tartotta fenn és halásztá, másrészt olyan szerzősámokra is gondolunk, melyeket egy kisebb közösség kezelt, illetve gondozott.

Ócsény 1697-ben csak a Bata vize halászatáért fizetett 40 forintot – úgy látszik a többi vizekben ekkor még szabad volt a halászata.

Dunaföldvárról csak azt tudjuk, hogy két halastavát szabad halászatra Mednyánszky apát a XVIII. század elején a földváriaknak adta, „ogy ne menjenek el” A Dunán a komáromiak halásztak és fizettek árendát a földesúrnak.

Báta 1722-ben kötött, 1765-ben megújított szerződése szerint minden esztendőben 4 mázsa vizát adott az uraságnak. Ezen túl „a halászat fele az Uraságé a város taván kívül a kit látván az Uraság Városnak sok nemű szükségeit egésztelen engedtetik a Városnak a mint ekkoráig volt, dunából és rekeszeken kívül (fogott halból minden) negyedik az Uraságé”*81

1727-ben Batastéken az uradalom kapta a Holt Dunában, a Sárvízben és a 3 halászóvízben fogott hal harmadát. Valószínű, az egyebütt fogott halból nem adóztak.*82

Ugyancsak Bátán 1728-ban, az összeírás szerint, a halászatból beszedett uradalmi jövedelem 1340 forintot tett ki. 1752-ben kötött új szerződésében továbbra is a fogott hal felét követelte meg magá-

nak a földesúr, ezen kívül évenként egy urna sózott viza halat kellett beszállítaniok. Körülbelül ugyanebben az időben már ugyanez az uradalom Pilistől három halászó fokot kisajátított, nyilván a legértékesebbeket: „honnan is kerestük portionkat és kenyérünket” – panaszolják a jobbágyok.*83

A faddiak 1731-ben annyi szárított halat adtak, amennyit adhattak, a halásztban nem korlátozták őket.*84

Madocsán 1728-ban a földesúr már kiterjesztette kizárólagos halászati jogát, de csak az áradás idejére, mikor a fokokon az ártérbe beáramló, majd kiszökő halakat tömegesen foghatta. Emiatt a madocsaiak 1741-ben is hiába tiltakoztak.*85

A határ nagy részén megülő sekély és kisebb vizekben folytatott tapogató-halászattal ekkor még az uradalom nem törődött, s azt a jobbágyoknak engedte. 1750-ben a madocsai bíró által „a tó fenekében halakat tapogató férfiak, asszonyok és leányok viaszgyertyáknak drága áron vételére büntetettek”, - mert azt vasárnap tették.*86

Madocsán, a század végén, a földesúr az eddig teljesen szabad, közhasználatú tóságokra és időszakosan vízzel borított területekre is kiterjesztette halászati tilalmát, helyesebben a halászás jogát teljesen magának tartotta fenn. Erről olvassuk a madocsaiak 1828-as „edgy-két észrevétel”-ében, melyet az úrbéri rendezési perrel kapcsolatban tettek:...(a gyakori árvizek miatt) „Kenyerem sem terem, mert kék helyein halak úszkálnak, miből szerezzen élelét magának...(ha) az őket szintén koldusságra jutató árvizek azon edgy jótéteménye használásából is ki van rekesztve, hogy hal fogás, halászás által sorsán könnyíthessen...melly földektől királyi adót fizetünk (és) orcánk verejtékével mívelünk, azokon Halak hizakodnak, s azokhoz még csak nyúlni sem szabad minenkünk?”*87

Ugyancsak a földesúr számára tartották fenn már 1728-ban az összes halászóvizet Pakson is.*88 Dunaszekcsőn ez csak a Duna halászatára vonatkozott.*89 Az 1741-ben kötött szerződésben a földesúr a halászatot teljesen a városnak adta: „A Dunabeli és szigetben és akár hol a szekcsői Határban lévő Halászatnak a haszna az Uraság és Helység között úgy osztatik föl, hogy eötből kettő az Uraságé, három a helységé legyen úgy mind azon általl, hogy a város másik fele hasznát vevén jó rekesztekkel és hálót tartani kötelles legyen, a Fokok tisztogatására gondot visellen. A midőn új hálót szereztetik, annak megvételére az Uraság segítségével legyen negyed részére. Böjti napokra az Uraság konyhájára hall adattassék, mely Böjti hal az Uraság fele hasznában tulajdonítatik. Hogy ha pedig vagy szárazság, vagy nagy árvizek miatt a Helységbeli Halászok halat nem kaphatnának, akkor máshonnan magok pénzén halat keresni a városiak nem köteleztetnek.”*90

Gerjent a József-császárkori térképekhez csatolt országleírás halászfaluként említi. A hagyomány szerint a földesuraktól a „kántori hal”-ért, vagyis valószínű a fogás negyedének beszolgáltatásáért (esetleg még a pénteki és szombati szer-halért) megkapták az összes halászóvizet (Pesty). A Dunán nem halászhattak, az a Kalocsai Érsekségé volt.

Mohácsott 1744-ben a megidézett tanúk egyhangúan azt vallották, hogy a város határában lévő halászóvizek közül csak a 4 legnagyobb halastóban fogott halból adóztak a földesúrnak a zsákmány egyharmadával. Ezenkívül kizárólag az uradalom kezében volt a vizafogó hely (Captura Husonom, Locus Husonum). E vizeken kívül fogott halból a mohácsiak a földesúrnak semmit sem adóztak, hanem a halak egyharmadát a városnak adták le és megtiltották, hogy abból akár egyet is az uradalom bárkájába tegyenek.*91

A pontosan nem datált, a XVIII. század közepére tehető Observationes, Bogyiszló vizeiről a következőket tartalmazza: „a nagy Dunán és abból a Vajason keresztül vizet kapó meder a Karaszi fokon kívül más folyóvíz nincsen. A halászó vizek közül kizárólag a bogyiszlóiaké a Karaszi fok, Tolnával közös a Holt Duna halászata. A Nagy Dunán halászárendások halásznak. Két vizafogó hely van. A Korsó földnél lévő a tolnai Bognár Márton, a másikat a Hosszú Alatságnál lévő a komáromi Simon Péter bérlő. A Karaszi fok a földesúrnak hoz...(a számadat hiányzik), a Holt Dunát, ahol a községnek halászata nincs, csak Boda György Tó Mester halászhajója, aki a földesúrnak és a tolnai uraságnak kb. 250 forintot fizet.” A kisebb vizeket tehát a bogyiszlóiak szabadon halászhatták.*92

Decsen, az 1767-es úrbéri rendezés kérdőpontjaira adott válaszokból megtudjuk, hogy a halászat

jövedelmének felét nyerték mind a Dunában, mind a Sárvízben és a tavakban, de ahhoz szükséges minden eszközöket a jobbágyok szerezték be és tartották fenn. Alsónyék 1768-ban kötött úrbéri szerződése ezt így fogalmazta meg: „hal fele a helységé, de annakidején a szükséges veiszeket és rekeszeket rakni és azokra vigyázással lenni kötelesek; ha az uraság kívánja halásztra kijönni és arra alkalmas tó mestert rendelni kell. A halat a falu viszi be az uraságnak a vevőkkel az uraság alkuszik.”*93 Ugyanez volt a helyzet a másik domíniumba tartozó Ócsényben is. A berendezések, szerszámok fenntartása nem kis terhet jelenthetett a jobbágyok részére, amint az egy 1766-ban kelt panaszból kitűnik. „Esztenőtt által a víz árodás alkalmatosságokkal a Halászó Víznek mindennemű munkáját, úgymint veiszeknek csinálását, rekesztőknek fonyását és annak majd másfél ember mélységű vizen való lecsinálását a víz fenekén bukva az Roboton kívül magunknak kellett véghez vinnünk és a hálót is magunk vészünk, mellyel halászunk, mégis a fogott halnak felét egészen elvész tőlünk T(ekintetes) Uraság. Azon kívül a szegénységnek veiszéből a tó mesternek a pénteki halat a T(ekintetes) Uraság konyhájára Bátaszékre gyalog, (ha mehet szárazon) hátán egy-egy tellyes háti öreg gyékény szatyorról be kell vinni, az Helységnek pedig nem szabad. A tó mester a T(ekintetes) Uraságnak szolgál és a Helység fizet neki.”*94 Későbbi adatok és párhuzamok alapján úgy gondoljuk, hogy a hal felét az említett helységbéliek csak a Duna, sárvíz és közvetlen azokkal összefüggő halastavakból adták, egyebütt korlátlanul és részadás nélkül halászhattak, legfeljebb pénteki halat adták.

A panasz hálót említ. Ócsény 1764-es és 1792-es községi jegyzőkönyve tanúsága szerint ez a gyalom volt és az ehhez való hálót 1792-ben Musspacher Valentin tolnai fisértől vették 15 krajcárért ölet.*95 Ócsény már 1767-ben egy összegben fizette a halászat, mézszárszék, kocsmáltatás, valamint Ebes és Almás puszták árendáját. Ezenkívül az volt a gyakorlat Ócsényben és a másik uradalomhoz tartozó Decsen is, hogy a kisebb vizekben, mocsarakban, állóvizekben, a veiszekben vagy kürtőkben fogott halból nem kellett részt adniuk, hanem ebből tartották az uraság konyháját pénteki, szombati és más böjti napokon. 1790 táján ebbe is új rendet akart behozni az uradalom Ócsényben, mire a jobbágyok szó szerint így tiltakoztak: „helységünket soha a kürtőkből fogott hal eránt nem taxálták, – ezért kapták a tiszt urak a pénteki és böjti halat”.*96

Az 1766-os ócsényi panaszlevélre az uradalom azt válaszolt: „Ami a halászat és egyebekkel járó szolgáltatás nehézségeit illetik, duplán részesülnek ezzel szemben a haszonból. Ha terhes, mért nem mondanak le róla, akkor nem éreznék terhét”*97

A nagyobb vizekben – melyekben az említett mély rekeszek álltak – senkinek sem volt szabad a tó mester tudta nélkül halászni, nehogy a feles részt eltagadhassák. A lopva halászók ellen az uradalom igen szigorúan járt el. Az 1766-os részben idézett panaszlevél több kegyetlen büntetésről ad számot. Pl. „Tako Jánost egy főzet magafogta halért a tisztartó megverettette.” Egy valamivel később kelt panaszban pedig azt olvassuk, hogy: „egy néhány haszontalan pisztráng halacskáknak fogásáértmezítelen testét veri... az asszonyokat megkolompoltatván az új Polgárokkal uccákról uccákra hurcoltatta...kalodába hányatta, mégpedig terhes lévén mindkét lábát belétette, harmadnapra elszülte gyermekét....mást megkorbácsolt...”*98 Az 1770-es és az 1780-as évektől kezdve a földesurak mindenhol megszorították a jobbágyok halászatát. 1773-ig Decsen – amint a jobbágyok könyörgő levele írja: „a Sárvízen és egyéb kis fojótscákakon tett halászatokat a T(ekinte)tes meg boldogult Úr mindenkor feles nyereségre méltóztatott megengedni, de az Úrnak halálátul fogva nem hogy felit, az eladás szerint való árának, deharmad részét is ki nem adta, úgyhogy halászatnak idejit fel nem téven azon kívül parancsolt fel s alá hordozásának időtöltésébenkenyerünket is híjjában ettük, holott helyben is sokkal nagyobb áron eladhattuk és mérhettük volna.”*99

1779-től kezdve Decs külön köt contractust az összes vizekre az uradalommal.*100

Ócsény úrbéri szerződésében 1786-ban már külön tétel a halászat árendája; ebben az évben 260 forintot fizetnek érte.*101 1792-ben az árenda 266 forint 30 krajcár. 1810-ben pedig már 515 forint. Csalog József szerint 1786. és 1792. között arra is találunk példát, hogy a szokástól eltérően nem a falu, hanem többen összeállva, a falu kikapcsolásával vették árendába a vizeket. Ha falu fizette az

uradalomnak a halászóvizekért az árendát, a lakosok a fogott hal marmadát, 1811. után pedig felét adták a községnek a halászati árenda fedezésére. Az 1792. október 28-i határozat egyébként még arról is gondoskodik, hogy ha a községnek járó harmadból „az árenda történetből ki nem jönne akkor reparáltassék minden halászra a proportione az Árenda”.^{*102} Az 1791-es szerződésből nem tűnik ki világosan, hogy a szerződésben leszögeezett bért csak a Sárvíz és a tavak, vagy az összes halászóvíz használatáért fizették. „(Duo Coloni vigore Concontractis solvunt a jure piscations in Saarviz et Lacubus exercei solito 266 Fl(orenos).”^{*103}

Madocsa halastavait a földesúr budai halászoknak adta árendában, valószínű, a madoccai Dunapartszakasszal együtt. Mint láttuk, ez igen sérelmes volt a falura nézve, s ezért többször panaszkodtak. A sérelem bekerült az 1829-es Egyed-féle összeírás szövegébe is. „Idegen árendások bírják a Földes Uraságtól Árendába a Halászatot a szegény megkárosodott Lakosoknak a vetésekben legelő halakból nem szabad részesülni.”

Az 1780-as években az egyik budai bérlő a madocsaik megbékítésének céljából különös kedvezményt adott a háborgó falunak, amint azt az eklézsia jegyzőkönyvében olvassuk: „A Madocsaik halas tavak árendása Budai polgár Krantz Pál úr ajándéka; noha rom. kat. volt, egy tavatskát a tsonka kertek alatt ajándékozott az Eklézsianak olly céllal, hogy az abban fogott halak ára egyenesen a templom építésére fordíttassanak.... az e tóban fogott halak árából oly szép summa gyűlt, hogy nemcsak az építést folytathatták, hanem a Kölcsön kért pénzt is visszafizethették a templom felépítése alatt. Többen óhajtották hogy egy Kőbe metszett ponty helyeztessék valahová a templom falába, hogy ez a maradékot emlékeztesse ezen különös isteni kegyelemre...^{*104} Az említett tóban fogott halat maga Krantz Pál vásárolta meg és ő többi halával együtt vitte fel Budapestre és más piacra. Valószínű, ő is megtalálta számítását. Hasonló történt Gerjenben is 1821-ben. Itt a falu az egyik tavát az eklézsia jövedelmei növelésére jelölte ki, hogy abból annak szőlőt vehessenek.^{*105}

Mohács úrbéri szerződéseiben az árendába beleértették a halászati jog megváltását is. 1778-ban azonban a földesúr megkísérelte a halászati jog megszorítását. Erről a tanácsülési jegyzőkönyv így íe. „Ekkoráig tapogatókkal kis vizekben hol lehetett szegény városi embereinknek halat fogni szabad volt, s most már tiltatnak s akik egész héten meleg ázalékot nem ehetnek, halban szükséget szenvednek.”^{*106}

Valószínű, hogy később a város és az uradalom valamilyen formában megegyezett, s ettől kezdve az uradalom a halászat bérét külön kérte. A város a halászat árendáját egyben fizette ki, majd a halászóvizeket a lakosoknak tovább adta bérbe. 1828-ban kelt bejegyzés szerint a „Bánat pénz a halászat fejibe a Mélt(óságos) uradalom Cassájába előre le fizetni kívántatik.”^{*107} A város – úgy látszik – szintén csak a nagyobb halásztavakat, fokokat és dunai halászhelyeket, a tanyákat adhatta bérbe, a kisebb vizek halászatát nem is ellenőrizhette, így azoktól külön árendát nem is kérhetett. A tanácsülési jegyzésekben adatunk van arra, hogy valaki „tanyát bérelt, de a Tanyáján semmi szerencséje nem fordulván” nem tudta a bérösszeget a tanya jövedelméből kifizetni. Hátralékára „ilyen Kötés tett légyen, hogy leg első alkalmatossággal valami csak jön a Tanyábul, vagy halászatjábul azonnal a fönt említett summa pénzt köszönettel ki fogja elégiteni.”^{*108} Sajnos nincsenek adataink arra, hogy miként szedte be a halászati bért a város, miként adtak ki bérbe tanyát, tavat, fokot stb. Előfordult, hogy az uradalomnak előre kifizetett bérösszeget nem tudta beszédni és ezért a város kénytelen volt kölcsönt felvenni. Ez 1838-ban több ezer forintot tett ki.^{*109} Ebből arra következtethetünk, hogy a halászatot nem mindenhol adhatta pénzért bérbe, hanem részért, és így a befolyó halrész csekélyége miatt nem tudta az összeget fedezni.

A múlt század első feléből fennmaradt decsi halászati szerződések szövegei megerősítik azt a feltevésünket, amit a korábbi úrbéri szerződések általánosabb fogalmazásából világosan még nem tudtunk bizonyítani, ti. hogy az uradalomnak fizetett halászati bérlet csak bizonyos vizekre vonatkozott, s nem a halászat egészére.

„Kötlevél – Melynek erejénél fogva a Császári és Királyi Theresianum alapítványi Báttaszéki Uradalom résziről folyó esztendő szeptember 25.-kén tartott árverés és f(olyó) eszt(endő) Octóber

9.én költ felsőbb kormány leírása szerint a Detsi határban lévő Sárvíz halászata hozzátartozó tavakkal és Orbói határ árokkal együtt ugyan de még is a Pilisi Árendással felében használandó lészen, a hol a Rekeszeket is közösen betetetni és rendbe tartani köteleztetnek 3 egymás után folyó esztendőkre azaz 1839-ik évi január 1ső napjától egészen az 1841. évi December utolsó napjáig a Decsi felekezetnek Pörnyi Mihály és Társai szerint legtöbbet ígérőknek esztendei 227 fr azaz Kétszázhuszonhét forint pengő haszonbér fejében a következő feltételek alatt megengedtetik:

1. Köteleztetik a haszonbérő meg ígért esztendei árendát 227 fr pengőbe két ízben 1. január és első júliusban minden esztendőre előre....(lefizetni, ha nem elárverezik a kérelmező vagyónát és az haladéért nem folyamodhat.)
2. Köteleztetik az árendás, az uraságnak kívánságára 300, azaz Háromszáz font eleven halakat ahol egy legalább 6 fontoknak lenni kell minden esztendőben kiszolgáltatni vagy a Tiszti Gyülekezet(nek) meghatározott árért pénzzel megváltani.
3. Köteleztetik az Árendás a szükséges Rekeszeknek való Karó és vesszőért folyamodni, azt mégis jutalmas árért az Erdő hivatal által kijelöltetni fognak.
4. Tartozik a haszonbérő társak a fent nevezett folyókban a halászatot űzni, peres esetekben magát egészen a Tiszti Gyülekezet végzése alája vetendő...”*110

A szerződésből kitűnik, hogy most az árendások végzik el azt a rekesztő munkát, amit ezelőtt a falu végzett el a feles halászatért.

A Sárvizet tehát 1839-ben az uradalom bocsátotta árverésre, de a falu határába eső többi halászóvizeket a falu adta bérbé.

”Cseh János a Paptava nevezetű tót, a Helységtől halászat végett kiveszi, melynek kiterjedése Papfokáig tart belől(ről pedig Gamos István fokáig oly feltétellel, hogy minden esztendőben három évig, 1824-1826-ig halász árendát fizet a helység kasszájába évi 15 Ft-ot. Senki az ő kiárendált tavaiban veiszeket nem tarthat, sem a helység Fok bírójának fogott halából dézsmát adni nem szükséges. Azonban akár fog halat akár nem akár van víz tavaiban akár nincs, köteles árendát fizetni...”*111 A falu tehát a közös halászóvizeknek egy részét adta kizárólagosan Cseh János bérletébe, honnan azelőtt a fogott hal felét vagy harmadát szedte be. Hasonlóképpen adta ki a falu a Kis Duna halászatát is. 1825-ben „az Decsi Helység az Fodor töltésén fejlő lévő közös Kis Duna vizet árendába adja Mihály József és Bogár Gy. Mihálynak halászás végett 30 cédulákba, ennek felét Szent Györgykor, másik felét Szent Mihálykor (fizetik). Kezdődik (a bérlet) jan. 1-től december utolsó napjáig. Ezidő alatt senki ebben a vízben, csak ők halászhatnak, de ők sem máséban. Ha fizetni nem tudnának, úgy jószágaitat konfiskálják” Hasonlóképpen adják árendába a Kis Duna halászatát a következő esztendőkben is két részre osztva. A felső részt Fodor töltésig és az alsó részt Fodor töltéstől Sáros töltésig. A felső részért 1827-ben és 28-ban 25, az alsó részért 15 forint árendát kértek. 1841-ben pedig 27 forintot.*112

Azt gondolom, hogy Őcsényben sem szubárendálásról volt szó annak idején, hanem a falu árendába bocsájtotta azokat a vizeket, amelyekre az uradalom már nem tartott igényt, de még olyan értékesek voltak, hogy kizárólagos használatukért egyesek fizettek. Különben ezeket a vizeket a falu közösen használta.

1842-ben — úgy látszik — az uradalom a vízrendezések miatt csökkenő halászati jövedelmének ellensúlyozására a Kis Dunára is kiterjesztette igényét, s ettől kezdve vannak adataink arra, hogy a falu bérelt az uradalomtól és úgy adja szubárendába. A korábbi gyakorlathoz hasonlóan ekkor is két részletben, a Fodor töltéstől az Őcsényi határig tartott a felső rész, és a Fodor töltéstől délre esett az alsó rész, a Sáros rét töltéséig. 1842-ben a felső részért Szent György naptól októberig 25 forintot fizettek, az alsó részért pedig egész évre 40 forintot. 1848-ban három évre adják ki a felső részt évi 30, az alsó részét pedig évi 40 forintért. A szerződések kiemelik, hogy „a Decs községtől, az uradalomtól haszonbérbe vett Kis Dunát” bérlik. 1845-től 1847-ig a Kis Dunát a decsiektől egy szek-

szárdi nemesember árendálta.

A múlt század 40-es éveiben a Sárközben mindenhol kiterjesztette az uradalom halászati jogát olyan halászóvizekre is, melyekről azelőtt bért nem szedett. Ebben az időben nőtt a bérlet összege is. 1848 januárjában a decsiek kérik a Kis Duna árendájának mérséklését az alapítványi javakat kezelő budapesti bizottmánytól. 1850 októberében az uradalom „a Kis Dunát a hozzátartozó tóságokkal” árverezte el. Ekkor Decs község 101 forintot ígért érte és egy mázsa halat. 1851-ben az uradalom halászati jogát már több kisebb vízre is külön-külön árverezik el. Az erről szóló feljegyzésekből arra következtetünk, hogy az uradalomtól néhány vidéki tőkepenzes, tolnai és bátaszéki német hal-kereskedő vett bérbe minden vizet. Mivel írásban sohasem volt rögzítve, melyek az uradalmat és melyek a községet illető halászóvizek, és hány halásztavat kell a Sárvíz vagy a Kis Dunához tartozónak tekinteni, az új hagyományokat nem ismerő, azokhoz alkalmazkodni nem is akaró, vagy esetleg rosszul tájékozott, de mindenképpen nagyobb nyereségre vágyó bérlő, minden valamirevaló halászvizet a maga hatáskörébe vont. A törvény, mely a halászatot most már földesúri jognak tekintette, és ezt a volt úrbéresek nem váltották meg, az összeütközések során mindig ezeknek a nyereszkes bérlőknek adott igazat a volt jobbágyok kárára. A Bátaszéken bérletet nyerő tolnai fisérek aztán feles halászatra adogatták ki a sárközi tavakat, fokokat, holtágakat. Így történt ez a Nagy Dunán és a Nagy Duna mellékén is. 113

1851-ben pl. a Hosszú Csöngő tavát bérlő Varga János és Ősi andrás, 6 évre, vejszésre. Ezek tudta nélkül – olvassuk a tanácsulési feljegyzésben - titkon Dani István lement Bátaszékre Schwarz vízarendáshoz és 10 forintról 12 forint 30 krajcárra verte fel az árendát és azt állította, hogy az előbbieket lemondta a bérletről. Mikor ezt Varga János megtudta, ő is kénytelen volt lesietni Schwarzhoz, s noha a szerződést 10 forintra kötötték, s az még nem járt le, Dani ajánlotta 12 forint 30 krajcárt ő is megfizette. Ezután azonban a decsi bíróhoz folyamodott, aki régi bérlőknek adott igazat, s Dani ellen hozott végzést.

Bátán az uradalmi halászati jog bérlője, a hagyomány szerint valami Zsizsó nevű bátaszéki vállalkozó, személyesen ment ki, hogy a XVIII. századi szerződések szerint egyértelműen a városnak jutott Harisadban ősi jogon halászó bátaikat a gyakorlattól tetiltse (lásd. Bata szerződését!). Szóváltás támadt „a sok ember fellázadt, mondták: üsd agyon Zsizsót. Megverték. Aztán törvény lett róla. El voltak mind törvénybe az öregek. Mikor megjött a mienk (ti. öregapa, aki ott halászott), mondták, hogy majd be is lesznek zárva. Elment (az adatközlő öregapja) a Dérekhez, megmondta nekik, hogy be lesz zárva. Aztán megjíedt az öreg Dér, fogta a kötelet, mire öregapánk hazaért, már szaladta utánna, hogy felakasztotta magát. Félt a törvénytől, felakasztotta magát a padláson.” Területünkön csak Mohács – korábbi szabadalmasabb jogállásának következményeként – kapott az úrbérrendezések során halászóvizeket a szigeten. Mégpedig a Záton tavat és az abba vizet szállító Simia, Konda, Écs, Kutas, Rasztok és Disznóvize fokokat.*114

Az 1870-es évektől már mindenfelé érezhető volt a vízrendezések folytán a halállomány és a halászóvizek fogyása. 1873-ban már Tolna megye április 1-től július 1-ig mindennemű halászatot eltiltott. ezen kívül megtiltotta a mérgeg, bódítószert, borítóháló, szigony használatát, rekesztések állítását, halak lövöldözését és robbantással való pusztítását. A Duna mente halászeit és halászó parasztjait ezekből főként a borítóháló, a szigony és a rekesztés tilalmazása érintette. Az 1889-es halászati törvény pedig országszerte kapitalista bérlő vállalkozók területévé változtatta a halászóvizeket és ez igen erősen érintette a Duna hivatásos halászeit is, mert a bérlők nem halászok, hanem nyereségvadászó vállalkozók voltak, akik több esetben nem is alkalmazták a korábbi halászokat és halázmestereket, hanem maguk fogadtak fel munkásokat. A kizsákmányolt vizet aztán otthagyták. A szegényebb halászoknak pedig nem volt tőkájük ahhoz, hogy bérletet váltsanak és a vállalkozókra rálicitáljanak.*115 Az 1889-es halászati törvény alapján valamiféle bérlőhierarchia alakult ki. Pl. a kalocsai uradalmat illető dunai halászat jogát, vagy az alapítványi uradalmat illető sárvízi és egyéb kisebb vizek halászatát, először nagyvállalkozók, főleg tolnai és bátaszéki hal-kereskedők, fisérek bérelték ki, ezek pedig újra továbbadták azt kishalászoknak, feleshalászoknak,

akik egy-egy kisebb holtágat, fokostavat kaptak, melyben varsával és dobóhálóval fogott hal felét adták bérletként. Egyesek pénzen vagy búzán váltották meg ezt a jogot.*116 A tolnai Isgum család – amely 1920-tól Foktótól Bajáig bérelte a Duna és mellékvizeinek halászati jogát, igen sok albérlővel dolgozott. A decsi és bátai feleshalászoknak adta a legjobb, és Dunához közel fekvő holtágak bérletét; ezek szerszámokat is kaptak. Ezek voltak az ő házi halászhálói. Távobbb eső vizeket pénzért, terményért adta tovább bérbe. A feleshalászok ellenőrzésére tópásztort fogadott, aki azt is ellenőrizte, hogy a halászok a maguknak főzött halat pontosan mérték-e le és felvették-e azt a számadásba. A pénzben meg határozott bérösszeget mindig előre kellett lefizetni és az azért volt a század végén egyre kockázatosabb, mert a Sárköz és más árterületek rohamosan száradni kezdtek. 1873-ban a Kis Duna árendáját száraz földért fizették. 1874-ben pedig a lakosok kendert áztattak benne, s ezért nem volt halfogás.*117

Összefoglalva a halászati jog kérdését területünkön, a múlt század közepéig megállapítható a halászóvizek rangsorolása: 1. A Duna és a Sárköz és néhány ehhez hasonló fontos halászóhely halászata a XVIII. század közepétől uradalmaké volt, de átengedhették bizonyos bérletért a jobbágyoknak. 2. A kevésbé értékes, de nagyobb összefüggő vízterületek a falu közös használatában voltak, a benne fogott hal felett a halász szabadon rendelkezett vagy részt adott. Előfordult, hogy a falu fogószerszámokra vetett ki adót, mint tette azt Ócsényben, mikor egy-egy tapogatókosár után egy forintot fizettetett.*118 Az ezeken való kizárólagos halászati jogot a falu adhatta bérbe, részleteiben, egyenként, illetőleg bizonyos társaságoknak. Ezekre a vizekre területünk északi részén a XVIII. század végén, Gerjentől délre eső részén csak a XIX. század közepén terjesztették ki az uradalmak kizárólagos halászati jogukat. 3. A többi kis és időszakos halászóvizek használati joga egyes jobbágyoké volt, de első foglalás és tartós háborítatlan használat jogán, egészen a jobbágyfelszabadítást követő elkülönözésig. E vizek használatából is, az értékesebb halakat illetően legalábbis, dézsmát szedhetett a falu a halászszerszámok után. Ebből a dézsmából került ki a szerhal vagy ebédhal az uradalom konyhájára. Az első két vízkategória használati jogára vonatkozóan idéztük az eddigi történeti adatokat, de még nem szóltunk a harmadikról, az egyes jobbágyok halászóvizeiről.

Hazánkban a halászatból húzott földesúri jövedelem általános csökkenésének következtében mind sűrűbben találkozunk a XVIII. század folyamán olyan rendelkezésekkel, amelyek a jobbágyoknak a halászatot egészen megtiltották. Az országos jog e század végén már úgy magyarázta az 1397-es és az 1504. XVIII. törvénycikket, mely eredetileg csak bizonyos vadak vadászatát tiltotta el a jobbágyoknak, hogy az a jobbágyokat nemcsak mindennemű vadásztól, de a halásztól is eltiltotta. A jobbágyjogot halászati jogképességétől csak az 1836. VI. t. c. fosztotta meg tételesen s erre a törvényre hivatkoztak az úrbéri elkülönözési perek során az uradalmak ügyvédjei, amikor a halászóvizek összességét a földesurak részére követelték.*119 A XIX. század elején meggyökeresedett és törvényesen 1836-ban szentesített joggyakorlat tételeit jogászaink visszavetítették a múltba és annak alapján mondhatta azt Lukács Károly, hogy Sopron megyében a XVI. században az országos jogtól eltérő gyakorlatot talált. Egy szergényi jobbágyösszeírásból többek között ugyanis a következő feljegyzéseket közölte. „Somogy Gergell meghalt hele (értsd telke) sellér. Háza rajta. Szántó föld, réte nincsen, valami kevés halas víz vagyon hozzá, kirül semmit sem adnak.” Szergényhez hasonlóan, Vítványden és Bősárányban is a jobbágyok a halászóvizeket felosztották egymás közt stb.*120

A Sopron megyében talált XVI. századi paraszti halászati jog nem állhatott egyedül; vizsgált területünkön ehhez hasonló gyakorlat feljegyzésekben és szóhagyományban ma is megragadható. Ez a jobbágy, a jobbágycsalád első foglalása jogán, kizárólagosan használt halászóvize, halászóhelye. Ez a halászóhely – legalábbis nálunk – nem volt a telek tartozéka, legfeljebb csak annyiban, hogy birtokosa annak a falunak volt lakosa, amelyhez a halászóvíz tartozott. E halászóhely jogilag hasonló volt az irtáskerthez, helyileg pedig általában ahhoz is kapcsolódott. A Duna mentén pedig irtáskerteket zsellérek is bírhattak, azokból Bölcskén, Madocsán, Faddon, Tolnán csak a XVIII. század végén, a többi, halászóvizekkel rendelkező helyen pedig csak a jobbágyfelszabadítást követő úrbéri elkülönözés vetette ki őket. Arra nincs semmi adat vidékünkön, hogy a halászóhelyeket a falu osz-

totta volna ki a lakosságnak akár egyszer és mindenkorra, akár pedig ismételten bizonyos időre.*121 Vitztnyéd összeírásából idézett mondat nem egyértelműen mutat valamilyen kiosztásra, inkább azt gondolom, ott is első foglalás jogán birtokolták a halászhelyeket. A közösség – csakúgy mint vidékünkön – csak a méltánytalan birtoklás ellen léphetett fel, mint tette azt az iráskertekkel kapcsolatban is.

A Duna mentén az esetek többségében tehát ez az első foglalási és tartós használathoz kapcsolódó, halászhelyhez való jogot nem választhatjuk el az egész ártér együttes, komplex használatának kérdésétől. Az ártérben lévő szállás és rétbirtokok egy-egy halászatra is alkalmas fok, tó mentén helyezkedtek el. A szállás jelentette a hely legemelkedettebb, gyakran mesterségesen is magasított, többnyire árvízmentes pontját. A szálláshoz itatóhely, haltartó gödör vagy rekesz tartozott. Ennek közelében volt halászhely is. Ebbe a vizet itatáshoz és halászatához egyaránt rendszerint mesterségesen készített és fenntartott hosszabb, rövidebb fok szolgáltatva. A szállás körül lévő erdő vadgyümölcsit a szállás gazdája oltogatta be és foglalta le a maga hasznára. A szállás körül vágta a nádat, kaszálta a szénát, gyűjtötte a száraz fát, vadmadártojást. stb. A tavak és fokok névanyagában többször találunk rá utalást, hogy az illető víz a mellette szállást építő, esetleg a fokot is vájó, vizet használó és halászó családtól nyerte a nevét. Pesty helynévgyűjtése idején 1864-ben már, a fennálló jogrendhez híven, az ősi jogon halászó falusiak orvhalászoknak minősültek, hiszen az uradalom a halászat minden fajtáját és mindenhol tiltotta. Azért olvassuk Báta helynevei közt az ilyen és ehhez hasonló magyarázatokat. „Szunda görönd – kaszáló nevét hasonnevű tótól veszi, utóbbi viszont Szunda nevezetű orvhalászlól neveztetil. Bárdos foka – Dobordi foka – az ott portyázó orvhalászlól vette nevét.” A helynevek összeírója azonban nem volt következetes, a régi, foglalásos tóbirtoklás, használat megítélésénél. Felmerül azonban annak a lehetősége is, hogy néhányan a volt tófoglalók, tóbirtokosok közül valamilyen formában kiarendálták, jogot szereztek e halászóvizek használatára a jobbágyfelszabadítás után is. Ennek a következtetésnek az alátámasztására más bizonyítékunk nincsen az emlíkanyagon kívül, csak a helynévgyűjtő néhány magyarázó megjegyzése. Így a Nyéki tóhoz hozzáfűzi: „Nyéki nevezetű halász árendástól örökölte nevét...Ignátz tava – tófenék, bizonyos Rác Ignátz halászlól vette nevét... Dér tava, most a bátai Dér János birokában van” (Pesty). A fok és szállás egységét kell látnunk egy mohácsi ítéletben. Eszerint az egyik mohácsi lakos „ennek előtte circiter 22 esztendőtl Mohácsi Szigetben Zátony allyában kiásott fok parton alól 26 öl szélességű és 24 öl hosszúságú bizonyos darab helet birt és most is bírja annak birtokában öt Mohácson lakó Baracz Miat Háborgattya és ki akarja tiltani. Deliberatum est: (mivel)... most is bizonyos árkok látzanak meddig eddig is bírta volna említett Bubrekk Mártony ususában volt sőt irtást is tett volna rajta, ezért a bíró neki ítéli.”*122

Családnevek fokokhoz és tavakhoz való kapcsolódásához igen sok példát hozhatunk fel Ócsényből, Decsről, Alsónyékről, Bátoról, Szekcsőről és Mohácsról. Mindezek a család ősi, foglalás alapján szerzett halászati jogára is utalnak. Ezért volt természetes Szél András kérdése gyermekkorában öregapjához amit 1959-ben jegyeztem fel: „Börzsöny Pál foka, - mondtam öregapámnak: azt mondja meg ketek, hogy emberemlékezet óta ott volt a szállásunk a Börzsöny Pál fokánál, hát akkor mért Börzsöny Pál foka az, miért nem Szél foka, annak kellene lennie.” A Pesty-féle helynévgyűjtés során 100 évvel korábban ugyanerről a fokról azt jegyezte fel a jegyző, hogy „Börzsöny Pál foka melléke szállás kertek ily nevű tulajdonosától.” E foglalt helyek sokoldalú használatára utaló nevek pl.: „Kis Rác fok – partján ily nevű család méhészetet üzött. Balázs tava – melléke rét, halászlójáról. Török Gergely gyűr, rét és tó – ily nevű tulajdonosától. Borbás fok, melléke szállás és kaszáló” (Decs, Pesty). Ezt az ősi jogot a szálláshoz, réthez, halászlóvízhez a falu mindig tiszteletben tartotta, a mezőváros tanács pl. Mohácsot elismerte és védte. Ezt az úrbérrendezési perek és az elkülönözés nem mindenhol vette figyelembe, a halászati jogról pedig semmit sem akart tudni.

Idéztük azt az esetet, melyben két decsi ember, Varga János és Ósi András, Schwarz vizárendástól bérelt vizeit Dani István akarta megszerezni. Igen tanulságos, hogy mit mondott Dani a bírónak: azért kívánta megszerezni, mert neki ott réte van. Azt hiszem nem egészen alaptalanul feltételezzük,

hogy ebben az esetben a régi szokásjog ütközött össze az újjal, Dani István a Hosszú Csöngőhát tavában vagy annak egy részén, ősi foglalás jogán halászhatott eddig. Mikor az uradalom kiterjesztette erre a vízre is halászati jogát és árverést tartott, Varga János és Ősi András maguknak szereztek meg a vizet és nem méltányolták a korábbi használó jogait.

Bátaszéken és Bátán fennmaradt az emlékezete, hogy bizonyos halászhelyeket, melyeket ősi foglalás alapján használtak a családok, adhatók és vehetők voltak. „Az ősemnek nagy szőlője volt a Bödei helyen...eladta 2 zsák búzáért és vett rajta egy emécső helet, egy halászó helet, az az övé volt, ott halászhatott. Mert nagy éhség volt akkor.” „Akkor egy emécső helért, egy vadászó helért odaadta a fele vagyonát. Egy emécső helért pár hold földet adtak, meg nem tudom mit...az 1880-as években.” „1870-ben vagy 1880-ban öregapám egy kenyérért meg egy szürke lóért 10 hold földet adott. Takácsmester volt, ez a földje a Vén Pösze, Holt Pösze mellett volt. Peca hely is volt, azt is odaadta...” „Halászhely földért való cseréjét Luby Margit is feljegyezte. Mint a fentebb idézett emlékezésből is kitűnik, a föld a legtöbb esetben ártéri irtásföld, irtáskert lehetett. Báta mezővárosi rangja régebben is lehetővé tette a földek szabad adásvevését. „hallottam öregapámtól, hogyha valakinek volt egy jó halászó helye, ahol halászott, ahol halászni szokott, a másik megirigyelte és megvette egy napi földért, amit egy nap alatt meg tudott kapálni. Valami víz kifolyó (volt ez a halászhely, vagyis fok). Hogy elcsalja őket onnan.” 123

Madocsán (ahol az összeírások több nemes eredetű jobbágycsaládot említenek), a hagyomány szerint csak nemesnek volt joga ahhoz, hogy „nagyobb kopolya (ebben az esetben állandóbb, mélyebb vízű tó) partjára csináljon magának egy halászkunyhót...”*124

A jobbágyok foglalt halásztótavai közt a község, korábban talán maga a földesúr biztosított egyet mindenkori papjának is. Ennek emlékét őrzik a Paptó és ehhez hasonló helynevek is. Dallos pécsi püspök 1620-ban Szekcsővel kapcsolatosan feljegyezte, hogy a plébánosé egy halastó a Szigeten. „emberemlékezet óta a plébánia tulajdona egy halastó — Paptava néven — amit ellentmondás nélkül elbirtokolt és sajátját is képezi. Jelenleg azonban Bésán földbirtokos igényt tart a tóra és két év óta az ott fogott halakat elkobozza” — olvassuk az 1724-es egyházlátogatás szekcsői jegyzőkönyvében.*125 „Paptava — a református papok fizetését az itteni halászat egészítette ki — jelenleg kiszáradt” — írja Pesty kölkedi helynévgyűjtője. Ugyancsak Pesty helynévgyűjteményében így kell értelmeznünk a decsi és bátai Paptava helynév már kissé elhomályosult magyarázatát is. Paptava — „vízállás — papok vadászati kedvenc helyéről” (Decs). Paptava — „hajdan jó vadászatot nyújtott és bizonyos szenvedélyes vadász paptól veszi eredetét” (Báta, Pesty). Báta esetében minden kétséget kizáróan igazol minket egy XVI. sz. közepéről való feljegyzés miszerint „az egyháznak itt halastava van, amit a plébános birtokol.”*126

Paptóval találkozunk Bogyiszlón is. Gerjen, mely a halászatért a fogott hal negyedét adta földesurának, szabadon rendelkezett a halásztótavak felett. A Halász-Compania — a nagyobb tavakat bérlő halászok társasága — a falu felé adózott. 1821-ben a község elöljárósága „edgy tót nevezvén ki előre, kibe Hal bőven találtatott, (hogy abban) az Eklézsiának halászanak a végre, hogy annak edgy szőlőt szerezzenek...Meg is lett az Isten kegyelme velek járt, velek munkálkodott, segedelme után a mire törekedtek, mind a tzellyokat, a Halász Compania Gazdákkal is edgyütt fogván a Dolgot szépen el érték, edgy néhány száz Forint jöven be a Halászatból szereztek szöllött az Eklézsiának... Vajda Mihály öreg Bíró és edgyszersmind tó Bíró is.”*127

Az ilyen halászhely megjelölésére főként ha nagyobb, mélyebb állandó vízhez kapcsolódott, használták a tanya szót. A Sárvízen: „Ortanyai dülő — alatta elterülő hajdan folyó, most beöntött és feltelt s legelőül használható halászó vízről, melynek egy csúcsa vagy orra e dülő alá kanyarodott, halásztatott, s ez orron halászos kifejezéssel tanyavetés lévén az orrára vetett tanyától rövidítve eredt név ortanya” (Alsónyék, Pesty). A Dunán: „felséges kamara a mohácsi határban lévő halászó 4 tókat, uraság tanyáját és több Öreg Dunán lévő Tanyákat és a Külső Kölkedi vendégfogadókat és félesztendőbeli nyári kocsmákat kiárendálja...” A jegyzőkönyv 1773-ból említi Czirom Ferenc tanyáját közelebbi helymeghatározás nélkül.*128 A tanya szót általánosságban is használják a halászhelyekre.

„Akkor, mikor én gyerek voltam it mék sok nádlás volt. A lapok mind víz alatt álltak, halásztanya volt az egész.”*129 Egyébként a halásztanya szót a halászok ideiglenes lakására, tanyájára is értették: „Volt ott egy halásztanya, ott egy nőtlen ember lakott és azt Bődének nevezték” (Báta)

Az ősi foglалás jogán használt halászóhelyeket az ártérben már ritkán nevezték tanyának. Ezekon többféleképpen élhettek a halászat jogával. Általában a fokokból vizet kapó keskenyebb, szélesebb medrekben, melyekben az áradástól függően mozgott a víz, keresztgátakat emeltek, vagy magában fokban helyezték el a rekeszeket. Helynévként Madocsán ma is ismeretes a Cserekesze; Cse(h)-család rekeszéből; Pestynél: Csehrekesz. Ezek egyrészt a halak járását szűkítették össze egy-egy pontnál, másrészt a meder vizét is duzzasztották. Ilyenek voltak a decsi Kis Dunán is keresztbe építve, s ezek az idézett halászati szerződésekben egy-egy Kis Duna-szakasz határait képezték. Pl. fodor töltése és a Sáros rét töltése. A bogyszlói vizeken ennek a töltésnek gát vagy csuhé-gát volt a neve, s egy-egy kishalász műve volt, aki a gát nyílásánál, vagy a fok szűkületénél fogta a halakat hagyományos jogán. A másik módja a hagyományos, helyhez kötött halászatnak főként az időszakonként vízzel borított rétek, tavak, vejszekkel és varsákkal való megrakása, meghányása volt. A harmadik leggyakoribb mód, mellyel régebben éltek, a szigonyozás és a mai napig folytatott tapogatózás. A két első mód, tehát a meder rekesztése, duzzasztása és gátak elhelyezésével való halászóhely kiképzése bonyolult jogi kérdéseket vetett fel. Ti. az egy irányból vizet és halat kapó fokokkal összekötött medrekben, fenekekben, palékban egymásután elhelyezett gátak, rekesztések akadályozhatták a halak vonulását, s így az egyik gát a másik halászatát. A régi rend szerint a rekeszeket, gátkapukat áradásnál ki kellett nyitniok, hogy a halak akadály nélkül juthassanak minél távolabb ki az ártérbe. Áradással tehát nem foghatták ki egymás elől a halat. Valószínű volt bizonyos kialakult szokás, mellyel azt szabályozták, hogy milyen távolságig volt egy gát és rekesztés feletti rész a gátépítő és használó személyé, hol rakhattott már más hasonló gátat. Ugyancsak bizonyos távolságon belül nem lehetett a tavakban sem a vejsze elé új vejszét vagy varsát rakni, illetőleg nem lehetett azok szárnyaival mások vejszeinek használatát veszélyeztetni. A hagyomány nem tud számot adni pontos szabályokról, íratlan elvekről, csak az első foglалás, a háborítatlan használat jogát ismerték „...a régi időben, ki ahová megtelepült, csinált egy gunyhót, ő azon a tájon halászhatott magának... Arra a fokra más nem települt rá... Nagyok voltak a vizek, nem szorultak úgy össze... Ő előbb odatette ... ez korábban... ez évről évre, ez mindig ott vót, mindig ott halászott... én ide építettem a rekeszemet, ezzel én akarom fogni a halat is... Volt itt halászbecsület... a másik nem ment oda. Hát úgy egymás kenyeribe kotorásztak volna... Szóval volt egy kis becsületesség is akkor a halászatba... Ha valaki, valamelyik tájon lakott és hát azon a tájon halászott, akkor oda böcsületből a másik halász nem ment, nem háborgatta. Mert a rendes halászoknak mindgyájának volt joga, portája, területe, ahol dolgozott...” (Decs). Az itt összeállított foglалás és háborítatlan használatra utaló nyilatkozatokban már összekeveredett az elkülönözés utáni bérelt vizek, a szálláshoz mért és a partbirtokosság jogán használt és később a bérlőktől albérlébe vett vizek halászati joga, az egykori irtáskertekhez, szállásokhoz kapcsolódó régi halászati jog emléke. A család halászóhelye ugyanis sok esetben változatlanul ugyanazon a helyen maradt, csak a halászat jogát előbb ősi jogon, majd bérlétként, albérlőként és végül halászójegyves engedéllyel használták. Lényeges ezekben a megfogalmazásokban az állandó hely emlegetése, szemben a csikészekkel, akik „bele-bele bújtak (a más) vejszéjébe... ki-ki lopkodták a halakat a vejszékéből, meg a varsát fölszedték, már a mostani időben is. Lenéző szó ez rájuk nézve. Mert a rendes halásznak volt mindnyájának joga, portája, területe, ahol dolgozott és hát...ezek pedig olyan kujtorgók voltak csak. Ezek a csikészek. Ezek mindig azt lesték, hogy a másiktól hogy lehet lopni. Meg avatatlanul dolgoztak” (Decs). Egyik decsi adatközlőm, Bálint Pál gyermekkorában, az első világháború előtti években ismerte még az öreg Vak Somogyit. Nagyapja szállásán és akörül tartózkodó idős ember, félig-meddig alkalmazottja is volt a családnak: segített a halászatban, erdölésben, jószágetetésben, teletetésben stb. Félszeme és fél karja hiányzott. Egyszer rábírtta az öreget, mondja el ennek történetét: „Hát fiam, ezt nem mindenkinek mondom el!... elmentem egyszer a vejszbe belebújtam, kiszedtem a halat, aztán rajta-fogtak az öreg halászok és bizony le találták vágni a kezemet is, meg a szememet is

kiütötték...bizony mondom, az élet törvénye ez volt. Nem mentek a bírósághó”...”Mer az volt a nagy baj mikor aztán az egyik, másik nem fogott halat, akkor aztán belébújtak a vejszbe, kiszedték a halat, kimerőcsézték, kézzel megfogdosta a nagyját, a többi látta, hogy ki van feszegetve a szája, a torka a vejsznek, akkor jött a balta meg a fokos... Azért sok halász fulladt a Dunába, rendszerint ilyen dolgok miatt akkor menthetetlen volt, ha találkoztak...” (Decs)

Az erdőben, rétben tanyázó pásztoroknak, erdészeknek stb. halászáshoz való jogát csak a legutóbbi években vonták kétségbe. A vejszékhez való jogot az első foglalás, a háborítatlan használat, illetőleg a város engedélye, „tudta” szentesítette. Mohács 1777-es feljegyzése szerint Balázs István „A Szigetben lévő Sártóo nevű fokon 9 esztendőől fogva veiszet tartván a Városi magistratus engedelméből, most tavaszkor annak eliben Karancsi Máté veiszet vetett és az ő veiszében való haljárásnak attyát el zárta. Megbizonyosodván az hogy Balázs István 9 esztendőktől fogva a helben békességesen veiszet tartott, azért, Karancsi Máté azon Veiszét, melyet Balázs Istvány Veisze eliben említett Sártói Fokában csinál., azonnal föl szedgye; parancsoltatik...”*130

1793-ban az uradalom tisztartója kéri a mohácsi tanácsot, hogy Males timót fogassa el, mivel az a Szigetben veiszet tartott. Nyilván a vejsze a halaknak az uradalom halászóvizeibe való bejutását akadályozta. A mohácsi előjáróság, aki a sziget használatát illetően mindig azt vallotta, hogy abban a városnak több része van, mint az uradalomnak, a szorgos dologidőre hivatkozva megtagadta Males Timó elfogatását.*131

Decs falu 1848-ban a bátaszéki uradalomtól bérelt Kis Dunát három évre „a Fodor töltésétől a gyaloghídig” egy decsi jobbágnak évi 40 forintért továbbárendálta. „Más szabadalmak meg nem engedtetnek, valahányszor az előtte lévő veiszt, melyet magának kellett tartani, felnyitogatná öt azaz 5 Ft bírságot fizet” – olvassuk a szerződésben.*132

1849-ben a pilisi árendások tettek panaszt, hogy halászóvizeikbe halat hozó fokokat két decsi ember vejszékkel elrekesztette.

A halászással kapcsolatban tehát igen sokszor merülhettek fel vitás esetek, a fokok ásásától, rekeszek létesítéséig és kezeléséig, a vejszek állításától a halak tapogatásáig. A vitás esetekben valószínű a perlekedők a tóbírókhoz folyamodtak, akik szintén halászberek voltak. Ezekben az ügyekben ők hoztak ítéletet.

(A tóbíró) „...mondta meg, ki merre pecálhatott, ki merre halászhatott, mikor hol nem halászhatott. Mert szabad halászat, szabad vadászat volt, de nem mindenhol mindenkinek! Ő ellenőrizte, ki hol halászott, nyomozott, varsázott. Mindenki halászhatott ott, ahol neki meg volt szabva” (Báta).

IV. HALÁSZÁSI MÓDOK ÉS SZERSZÁMOK

A halfogás módja változott, a vizek nagysága, s ezzel összefüggően a halfajták szerint, a víz és halászó ember halászati joga, az évszak és időjárás, de nem utolsó sorban magától az ember képességétől és hajlamától is függően.

Bemutatói sorrendünk, mely az eszköz nélküli fogásmódoktól, a kezdetleges, alkalmi eszközökön keresztül jut el a nagy, gyalmos halászatig, nem kíván fejlődési sort vázolni. Az egyes módokat és eszközöket, amennyiben lehetett, történeti időszakokhoz is megpróbáltuk kötni. Nem foglalkozom a nagydunai hivatásos nagyhalászok halászatával, bár kisebb szerszámokkal a paraszthalászok is megjelentek a folyó Dunán. vidékünkön a legtöbb hivatásos halász Tolnán, Pakson, Szekcsőn és Mohácson lakott. Pakson, Tolnán, Mohácson céhük is volt, de sok halász lakott még Bátán, Bátaszéken is. Dunaföldváron az 1773-a összeírás szerint két halázmester volt. Bátaszéken 1796-ban öt. Paks, tolna, szekcső és Mohácsra vonatkozóan Solymosnál találunk adatokat. „Itt a nagyhalászok inkább németek, a kishalászok inkább magyarok voltak.”*133

Peregrinus Ubaldus bécsi kapucinus 1780-ban a sárköziekről azt írta, hogy inkább vízi lények, mint emberek. Ezt valószínű azért mondhatta, mert láthatta, amint a víz alá bukva, pusztá kézzel fogták a halakat. Számos emlékeztetést gyűjthetünk még ma is erről a halászatról. Bár az is kitűnik ezekből, hogy ehhez nem mindenki értett:

„Édös apám ügön naty halászó embör vót. Annyira halászó embör vót, hogy lebukott a vízbe és képes vót ottan egy-két percig vaty hán percig.... és onnan fölhozta a naty pontyokat válogatva amilyent akartak. Kisebket odébb dopta föleméte hogy: „esse kő, esse.”*134 Erre a nagy halászó emberre, Kubránszky Pálra többen emlékeznek még ma is. „A pap azt mondta neki, hogy Palkó de régen ettem halat. Ő meg kiment a víz alatt fogta meg, megfázott, abban halt meg.” „A Duna közepibe volt egy tuskó. Én mentem a parton és látom, hogy egyszerre lebukott.... én sikoltoztam, de édesapám lement a tuskó (alá), és két olyan nagy pontyot hozott ki onnan...” „Hallottam, hogy bedőlt a fatuskók alól a halat fészkekből fogták ki. Lebukva a vízbe az emberek... de az én időmben ez már nem volt” (Decs). A bukva, kézzel való halászat késő ősszel van, mikor már a víz lehül, a halak nem járnak. „Amikor már nem tud fogni varsával, kezd elülni a halállomány. Akkor a halász mégiscsak halat akar fogni... Pöngő jégben (vékony jégben) is lementek bukva a fészekhez és úgy hozták föl a halat. Persze nem mindegyik, csak a gavallérosabbak, akik szinte hősöknek számítottak, híres halászok, hogy ő akkor is fog, mikor nem lehet fogni.” „Kérdeztem az öregeket, hogy hát hogyan miként? Hogy nem fázik meg így a vízbe ha belemennek? – Nem ám! Fiikám! Mer bekenyünk magunkat tóka-zsírral – aszongya – hogy ne csípje le a bőrünket a hideg víz, a jeges víz... Hát égett ám a tűz a parton, de nagyon. Még pedig úgy, ha mód volt rá, az öregek úgy csinálták, körül rakták karikára, mint a gunyhót, a rőzsét, és akkor különböző helyeken meggyújtották, hogy körül égett. Ha most az aki a vízbe lebukott, az azon vízesen beállt a közepibe, mint a szoba közepibe.... így minden oldalát melegítette” (Decs).

Egy bogyzslói ember a Sió fenekére, part oldalára fektetett vesszőfonatok, a lepedők alá bukott le, ahol a halak elgödröltek és mindkét kezében és szájában is hoztt fel halat. A lebukást ruha nélkül végezték, mert a ruhába beleakadhatott az ág és ez végzetes kimenetelű lehetett (Decs). Solymos Ede alkalmi fogásmódok közé sorolja és maga is megfigyelte a dunapataji Szelidi tavon 1948-ban. Munkájában megemlíti a sióagárdi Turcsikot, aki a század elején a Sió alsó szakaszának volt főbérője. Turcsik 2-3 m mély vízbe lebukva hozta fel a 2-3 kg-os halakat. A hal ugyanis a víz mentében való simogatást is eltűri. A halászok ügyesen a halat kopolyájánál ragadják meg.*135 Az Ormányságban a kézzel való halfogás neve göcsözés. – Nyilván azért, mert a göcsök, tuskók alá húzódo halat lehet jobbra csak így megfogni. Ez a hal odva, az Ormányságban kutuja, innen lehet e fogásmódnak kutuzás elnevezése is.*136 Az áradást követő apadás után a rétek mélyedéseiben, hókonyokban visszamaradt halakat seregestől fogdosták az asszonyok és a gyerekek is. Ki borítókosárral, ki pedig csak kézzel. A gerjени eklézsia jegyzőkönyvében az 1821. esztendőről ez áll: „Irtóztató víz lévén gergyenben... melly víz tsak nem edgy egész esztendőn keresztül tartott, ez a víz

lefolyván temérdek sok halat hagyott maga után... Kézzel fogták a Gergyeni lakosok esze meg esze másánként ekkor a halat a miből magoknak serénységek felett való hasznót hajtottak.” „Én is halásztam a hókonyban. Mondták, hogy csak a fejét nyomjam le” (Báta). A kiszáradó mederben, vízgyakban és a tavak gödreiben a sárba fúródva megmaradnak a csikok. Ezeket is kézzel fogták. „Eccör egy vasárnap elmentünk Horvát Andor meg Bán Mihály. A Bán Miskán meg már új sóti üng, gatyá vót, tiszta fehér. Akkor a Kis Báta hídjánál oan csikok voltak egy gödörbe, mint az ember karja, abba a sárba, mert sárba vannak. No most micsináljunk! Mibe tegyük? Mondtuk a Bán Miskának, vesd le a gatyádat aztán bekötöttük alol a két gatyaszárat...teleraktuk csikkal. Akko miko teleraktuk felül a madzagát összehúztuk akkor föltettük a nyaka közé. Üngbe vót, mert nyári jó idő vót” (Őcsény).^{*137}

Ívás idején gyakran a sekélyebb vízbe kiúszó hatalmas harcsákat baltával, evezőlapáttal is agyon lehetett ütni. „Magyar Pál mondta is: halljátok ott a harcsák ívnek, ott fönn a Dunán. – Azok fenét! – De aszongya azok. De én aztán ladikkal mentem föl, jártam a Kutyatanyához borért. Kobi bácsinak a ladikján. A baltája benne volt mindig, akkor kidobtam belőle, hátha valaki kiveszi. Hát mikor mék, ott akkora harcsák lábbadoztak, akkora habot csinálnak, mint mikor a hajó mén. Hosszabbak voltak mint a ladik, hosszabbak mint a csikli. Evezővel rávágtam a nyaka csigájára... akkor aztán üt le az a harcsa, mikor rávágtam az evezővel...(De nem bírta megfogni, mert félt, gyerek volt még.) A szilványánál (kopoltyújánál) kell megfogni...”(Báta).^{*138}

A baltás halászat igazi ideje a tél. Ha dér-jég van, vagyis sima, hótalán, áttetsző jég, ilyenkor lehet ütéssel halászni (Báta).^{*139} Szotyé jéggel – olvadó, havas jég – nem lehet látni a halat. Meglátták a halat a jég alatt, leginkább csukát. Odakoppantott a baltával, akkor a hal elkábul, elszedül, baltával kivágják a léket és kivették (Madocsa). Hollárnál – ahol a jég alatt földgázfeltörés van és az kimarja a jeget vékonyra – az ütés nehezebb (Báta). Katona Imre a Sárközből így említi a halütést: „téli pöngő (vékony) jég esetén járta az ún. csuka bunkózás. A mozgó árnyékok láttán, vagy a levegő kedvéért sok hal összetódul, fejük felett hatalmasat ütnek a jégre”^{*140} „Ütni a csukát lehet, más halat nem ,mert azok el vannak gödrülve. Dérjégnél ütnek, amíg világos a jég, ha egyszer megmocsolt a jég, nem lát-szik a hal” (Mohács). A dérjég kifejezést az Ormánságban is használják. A halütésre vonatkozó hazai adatainkat és nemzetközi irodalmát Szilágyi Miklós foglalta össze.^{*141} Igaza lehet abban, hogy a magyar adatok szórványosságát vízrajzi tényezőkkel is próbálja magyarázni: „Csupán a tavak sekély parti sávjának és a folyók kiöntésének vékony jégtakarója teremt ilyen halfogási lehetőséget” – írja. Háttérbe szorulását még azzal is magyarázza, hogy az általános technikai színvonal emelkedésével gazdaságosabb halászati módok kerültek előtérbe. Ezt csak úgy mondhatjuk, hogy ha csak az egyre termelékenyebb módokat átvevő, hivatásos, tehát halászatból élő halászokat vesszük figyelembe. Az ártérben élő emberek parasztok voltak és nem árutermelő halászok, s ezek míg az árterület megvolt, gyakran használták e fent említett és más egyszerű halászati módokat, melyekre éppen az ártér bő lehetőséget nyújtott. Így nem mondhatjuk azt, hogy semmilyen gazdasági jelentősége nem volt, mert bizonyos időszakokban az ártérben élő pásztorok, szállási állatteleltetők, favágók, erdőt járó szegények téli táplálkozását fontos fehérjével egészítette ki.

A téli halászat másik igen eredményes módja a lékezéshez kapcsolódik. „Ha már kezdett olvadni, a föld párázott, a hal a jég alatt nem tudott lélegzeni, léket vágtak és a halak odamentek levegőzni. (Akkor) mereggyűvel ki lehetett szedni” (Madocsa). Mereggyű a nyeles merítőszák neve Madocsán. „Bevágták a jeget kanászbaltával. Olyan fényes az, mint a virág (a balta). A léken leeresztették a merőcsét alája, és mikor meglátták a halat, kidobták a jégre. Elég volt már, fagyott meg, annyi volt. Télen a víz fujt (fojt), mert nincsen szellőzése...” (Decs). „A merőcse vászonból volt, mint egy nagy tál akkora. Kétágú szilfa vagy gyűrűce nyélen, ez legjobban passzolt. Tüzet raktunk, megsütöttük (ti. a fát), hogy ne tudjon törni...” (Decs). A merőcse tehát a szák neve a Sárközben. Az öreg Bartos, aki a fentieket elbeszélte, aknászember volt és télen maga készítette el vászonból a merőcsét. A lékről való szokolást területünkről Bellosich Bálint említi. A bajai bunyevácok, mikor a decsi révben nádat vág-tak, léket nyitottak és a szákkal kimert halakat zsákokba téve szánkón húzták haza a városba.^{*142}

A szigonyozás az arra alkalmas sekélyebb vizek fogyásával és szigorú tilalmazás folytán már igen

megrítult. A szigony értékét mutatja, hogy 1779-ben írt hagatéki leltárban külön feltüntették.*143 Készítői falusi és cigánykovácsok voltak és vidékünkön is többféle típus ismeretes. Különböző halakra könnyebb vagy nehezebb szigonyokat alkalmaztak. A legtöbb 3 ágú lehetett, de voltak 2, 4 és 7 ágúak is. A szekszárdi múzeum gyűjteményében lévők a Sárközből és Bogyislóról származnak. Pakson egyágú, Tolnán 1-2 ágúakra is emlékeztek. Bogyiszlón a csukára négyágút használtak, melynek ágai nem egy síkban voltak, hanem négyszegben állottak. Ez a típus igen ritka.*144 A Néprajzi Múzeumban kétágú bogyiszlói szigony van. Herman és Jankó ezt tartja magyar típusnak. Solymos Ede egy mohácsi szigonyozás módját írja le pontosan, nyáron, a nádas helyek megfigyelt haljárásaiban.*145 Madocsai emlékezések szerint főként a májusi áradásoknál használták, – valószínű ívó pontyokra. Sárközben, arra alkalmas helyeken, a márciusi csukaiváskor jártak szigonyozni. „Azelőtt hát nem is volt ház, vagy gunyhó, kinek nem volt ott a szigony az ajtóba. Merugye a nádak között, meg aztán a tuskók alatt, mikor már hideg volt, akkor a fészekbe bele-bele böködtek, és akkor szedték föl a halakat.” (Decs). Bartos, az öreg decsi kanász, a halászatot előnyben részesítő, vagy jobbra halászatból élő emberek szerszámának tartotta: „Kanásznak nej kell szigony, azt a dunai halászok használják, márciusban lesik a csukát avval”. A fokokon, rekeszek kapuin átbújó halakra egész évben használták a bátaiak. Itt éjszaka, égő nádcsomó, trumba fényénél is szigonyoztak. Égő nádcsomóval való szigonyozást Bél Mátyás is leírja.*146

Az Ormányságban késő nyári zödrohadás idején és tavasszal, ívásnál lehetett jól szögönyözni. A szigonyozás a nád közt való halászat fontos szerszáma volt, de már az 1873-as Tolna megyei szabályrendelet eltiltotta.*147

A halak leborításának számos szerszáma ismeretes. Legkönnyebben hozzáférhető, legmozgékonyabb és legáltalánosabban használt formája a fenék nélküli vesszőkosár. Avitt, fenéke lerohadt, nagy kosár is alkalmas erre, de készítettek külön erre a célra is nyomókosarat. A szerszám neve és a vele való munkának neve változatos. Alkalmazásának feltétele a csekély, a kosár magasságát meg nem haladó vízmélység, és hogy már a víz kibírható és ne túl hideg legyen. Így főként nyári, a zöldár levonulása után alkalmazták az elöntött réteken, hókonyokban, sekélyebb tavakban. Ez is jellegzetesen ártéri szerszám. Helyesen állapítja meg Szilágyi Miklós a borítóhalászatról, hogy nem igen van ott, ahol a halászat egy bizonyos rétegnek létfenntartó tevékenységét jelenti. A tapogatót elsősorban azok őrzik tovább, akiknek kiegészítő foglalkozásuk a halászat. A bodrogi közti földműves pl. kapa mellé a tapogatót tette a szekérre: a kapával dolgozott, a tapogatóval a tarisznyát pótolta. Figyelemre méltó az a jelenség is, hogy a halászszerszámok közül elsősorban a tapogatókkal dolgoznak a nők.*148 Mivel tanulmányom csak a paraszt és pásztor halászközlől szól – kiknek halászatát adataink eddig elhanyagolták, igazolják Szilágyi fentebb elhangzott megállapítását. Mikor – a hagyomány szerint – a férfiak elmentek a lovakkal részibe nyomtatni, az asszonyok és gyerekek jártak tapogatózni, a legtöbben csak rossz kosárral, melyről a füleket levágták (Decs).

Sárközben a kosárborítónak neve nyomó, tapogató. Bátán, Gerjenben és Madocsán tapogató hangzású neve is előfordul. Gerjenben csuhénak nevezte egy 81 éves kanász a hálójával bevont, vesszővázás borítót, ez azonban valószínű már téves gondolattársítás, mert mások ugyanitt tapogatóként emlegették.

„Hallottuk, hogy a Sárvíz közelibe nagy pontyokat fogtak. Hát aztán összeszedelőzködtünk barátok, komák. Elmentük tapogatózni. Vesszőből font kosár-féle tapogatóval. Nyomkodtuk a vizet, fogtuk is szépen a pontyokat, compót, kárászt. Mindenféle kevert halat. Hát amint lenyomtuk a tapogatót, hát uram fia... keverem benne a karommal, hogy majd hát megfogom, mi ez!? Nagy volt! Hát csík volt benne! De olyan sikos volt, hogy hát nem tudtak kifogni hamarosan.”*149

„A tapogató, vagy nyomó vesszőből van fonva, a burító az hálóból. Mondtuk: elmennyünk nyomozni” (Decs) Csalog József Bátán látta, amint sokan asszonyok is, sorokba fejlődve tapogatók lukas kosarakkal az apadáskor kintrekedt halakat.*150

Bogyiszlón is nyomónak hívják a négy hajlított pálcára hálójával készített formát is: „Kisebb vizetekbe lehet velük télen is halat fogni”. „Öregapám, mikor nyomtattunk (ti. gabonát a külbogyisz-

lói szálláson) csak mondta: hajtsd csak ki a lovakat, majd ők elszelelik (ti. a napszámosok). Kimegyek a Szentistváni tóra halért. vitte a nyomót, akkor került ilyesmire.”

Madocsáról már idéztük az eklézsia feljegyzéseiből azt, hogy a „tófenekekben halakat tapogató férfiak, asszonyok és leányok a vasárnap szentségének megsértése miatt gyertyák vételével büntettek meg.” Éjszaka ezzel a szerszámmal torombáztak: „Összekötöttek egy csomó nádat, a végét meggyújtották és két felől (két másik ember) ment a nyomóval, a tapogatóval. A toromba világított lánggal égett, akár a fáklya. Világánál meglátták a halat, odanyomták a nyomót, a tapogatót. Májusban, vízáradáskor, mikor már a víz nem jeges és a pontyok ívnak, a legelőkön, laposokban, ahová feljön a víz, étszaka loppa halásztunk. sokat fogtak szapullóba tették. Az asszony sokszor szidta őket, hogy olyan sok halat kell megpucolni.” „Ivásnál májusban volt a torombázás. Egy marok nádcsomót meggyújtottak éjjel, azt vitte az egyik, a másik ment a tapogatóval.” Bátán is tapogatóztak éjjel, meggyújtott nádcsomó fényénél. Az egykori hálóburítók és tapogatók ma csibeborítókként még sok udvaron láthatók. Tapogatóval fák és bokrok közt is lehetett dolgozni. „Elékszem, mikor kijártam az iskolát, eljártunk az erdőbe tapogatni. Kubik gödrökben, a Lankócban” (Decs). 1850-ben a decsi jegyzőkönyv említése szerint egyesek az egyik vízbérlő „árendás vízében bémenvén abból a halat kitapogatták”.^{*151}

A tapogató nyeles, bonyolultabb és mélyebb vízben is használható, újabban elterjedt formája vidékünkön a pók, vagy kukucska. A pókot a Mohács környéki holt Duna-ágak sajátos halászszerszámának nevezi Morvay Péter. Átmeneti forma a borító- és emelőszerszámok között, és működése tekintetében rokonságban van a dobóhálóval. Hosszú nyél végére szétálló, három vasláb segítségével kör, vagy négyszögletes vasabroncsot erősítenek. A nyélre és vasvázra csonkakúp alakú hálót húznak. alsó, szélesebb szegélyét az abroncsra szerelik, a felsőt, a nyélen csúszó karikához erősítik. A látott halat lenyomja az abronccsal, majd elengedi a karikát, mely lefut a nyélen, a háló szétereszkedik és a hal felfelé igyekezve a közben kifelé húzott háló bugyrába kerül. Így magamagát fogja meg. A Sárközben az abroncsot a fa természetes szétágazására is erősítik és neve kukucska. „Háromágú fán van a kukucska.”^{*152} A kukucska Morvay Péter Faddon, Bogyiszlón és Bátán találta meg. Szerinte a Mohácsi-szigetben lévő Riha tóról terjedt el ismerete az első világháború után, Mohácsra pedig az Aldunáról került.^{*153} Solymos elismeri e típus újabb keletét, de nem hiszi a déli átvételt, inkább a helyi fejlődést, újítások eredményét látja benne.^{*154} Morvay közlése után csaknem 30 esztendővel gyűjtött adataim alapján úgy látom, hogy Solymos felvetése valószínűbb. Decsen az egyik adatközlőm bukorszákknak, majd pedig bukorhálónak is nevezte. Ezek régebben 3, vagy 4 részre hasított végű tölgyfarúd felhasználásával készültek, a szétfeszített ágakra, körmökre szeelt karika is tölgyfából készült, de már ő vaskörmöket és –karikát használt föl erre. Szerinte a kukucska elnevezés csak újabbn terjedt el erre a szerszámmra. Morvay ezt a régies, fából készült típust nem említi. A mai rihai (mohács-szigeti) halászok szerint pedig a pók nem azonos a kukucskaival. A pók sokkal nagyobb, (120 és 80 cm átmérőjűről tudunk a Rihán) és a körmökre szerelt hálókeret többnyire kör alakú. Fontos különbség az, hogy a pókkal nem látott halra mennek. „Megkoccintják a csónak oldalát, akkor a hal megrezzen, beletúrja magát a hínár közé, az iszapba, feljönnek apró pörsönések. A halász gyakorlatból látja, hogy mi a hal, mi a gáz és ott a hínárba (nyomja be a pókot). Egyik kézzel emeli a pókot, a másik kezével az evezővel hajtja a léhésbe a halat” (Mohács). Decsen, folyóvízben, ősszel, látatlanba nyomkodták a tuskók alatti halfészkekre. Ezzel szemben a kukucska látott halra használt szerszám, mint azt a neve is mutatja – mondják (Mohács). A kukucska elnevezést Morvay szerint is a szerszám onnan kapta, hogy azt látott halra alkalmazzák. Hogy a víz fenekén ülő halat láthassák, a rihai halászok a szapuval árnyékot vetnek a vízre, hogy a víz csillogása ne zavarja őket. A Kukucska, családnev Decsen. Szilágyi Miklós Paksról közli Gunda Béla fényképét egy hasonló felszerelésű nyeles, négy vaslábba erősített abroncsos hálótapogatóról, melynek azonban nincs csúszógyűrűje, hanem egyik oldalára hálósák nyílik. A leborított hal menekülés közben előbb-utóbb ebbe téved bele.^{*155}

A kosárral való egyszerű tapogató eredményességét az elárasztott sekélyvízű hókonyokban, lapok-

ban, mint említettük, azzal lehetett növelni, hogy többen összeállva, sort alkottak és így gázolták, szűrték át a vizeket, igyekezvén megakadályozni azt, hogy a halak lábaik között a már megnyomózott vízre kitörjenek. Valószínű, ilyen társas munkán részt vevőkre vonatkozott a madocsi büntetés is. Hasonló célt szolgált az az eljárás, melyet Csalog József, a húzóháló helyettesítésének nevez. Tulajdonképpen azonban nem halfogó szerszám ez, csak a halakat kisebb helyre szorítja, és mozgó rekesznek tekinthető. Csalog József szemeláttára készítette ezt egy bátai ember ágakból és iszalagból.*156

A mozgékony borítóhalászat egyik máig is űzött és nagy ügyességet kívánó szerszáma a dobóháló. A háló kiterítve szabályos kör alakú, átlag 2-2,5 m átmérőjű. Kerületén ólomgolyókkal sűrűn súlyozott in van. Ettől, szabályos távolságban 14-18 feljárom, csarnak vagy spekli van, ami összefut a több méter hosszú dobókötélre és azzal egyesül. Az inak összefonása külön tudomány, kevesen értik, valamikor halászmekelési feladat volt.*157 A használat során kiterített háló alatt vannak az inak, a dobókötél a dobóháló közepén lévő karikán lép ki és vezet fel a dobóhoz. Ezt a formát Herman nyugatinak nevezi. Eldobása is nehéz. A háló 6-8 kg-ot nyom. A hosszú kötelet a halászok a bal csuklójukra hurkolják és tenyerükbe szedik karikára. A hálót a bal vállra terítve egy ólmot a foguk közé szorítva, jobb kézzel megfogják az ólmos inat és egy hirtelen fordulattal kidobják, szájukkal pedig elengedik az ólmot. A háló kerekén kiterítve zuhan a vízre. Leteríti a fenék közelében, vagy azon fekvő halat. Ezután a kötelet apró rángatásokkal húzzák, „fejik” felfelé, az ólmok a feneket kotorva futnak össze és a húzás által a karikáig feljönnek. A kerek háló bő öblében megfogja a felzavart halakat. Idősebb Halászok már nem is bírják testi erővel e háló kezelését. Vidékünkön parasztok, orvhalászok és halászok a mai napig használják. Régebről írásos anyagunk nincs. A szerszám elég drága volt. Magam többször láttam használatát a Taplósi Duna és Sió torkolatánál, Gógánál. Ugyancsak Bogyiszlóról írja le Solymos a „gödrözést”, melynél az ősszel gödrökbe összebújt halakra főként már télen, jégbe vágott léken keresztül eresztették le a dobóhálót.*158 Egy, a bölcskei népről írt jellemzésében azt olvassuk: dologkerülő. Sok a föld nélküli halász és kettesével éjjel pendelyhálójukkal végighalásszák a part menti füzeseket.*159 Sajnos tisztázatlan ez a pendelyháló név, ugyanis Solymos szerint is csak a Felső Dunán nevezik így. Bár a forma hasonlósága ugyanezt az elnevezést átvétel nélkül is megszülhette. Vidékünkön általában dobóháló, vagy dobó néven ismeretes, csak egy decsi adatközlőm nevezte pöndőhálónak. „Dobóháló. Olyan, mint az asszonyoknak a szoknyájuk. Teríteni kell be a vízbe, és akkor az ember húzza kötéllal. Összehúzza, akkor a hal benne marad az öblibe” (Báta)160 „Voltam 10-11 éves. Akkor ezt a folyóka...folondárt szedtem és abból kezdtem kötni a hálót. Cérna nem volt, hanem abból a folondárból csináltam dobóhálót, aztán csináltam rá köncü-gombokat, az volt az ólom, az vitte le. Ilyen jászkeszeget fogtam a léhással, azzal a fonál izével, azzal a folondárral. Akkor azt utóvégre annyira törtem magam, hogy lett cernám, de senkit meg nem néztem...” (Báta)161 Ezt a bátai adatot fenntartással kell fogadjuk. A folyondárból készült borítóháló semmi esetre sem működhetett az ismertetett dobóháló szerkezetével.

A csobbantó egyszerű emelőháló, kb. másfél méteres, két egymáson keresztbe tett, meghajlított kávára szerelve. A keresztződésre van erősítve a villásvégű nyél, ezzel emelgetik. A hálót keretező inat úgy kötik a körmökre, hogy előbb egy, két helyen is átfúrt kis fa, vagy bőr piskóta alakú pöckön vezetik keresztül. Mikor a hálót kiemelik a vízből, ezek a pöckök lecsúsznak, és nem engedik kifeszülni a hálót. A hal az öblös hálóból nehezebben ugrik ki. A csobbantót őszi éjjeleken, álló vízben használták, és a háló vízbe-csonnatásának hangja csalta elő a halat.*162

Az eddig bemutatott fogási módok és szerszámok az ártérben járó-keelő, portyázó emberek mozgékony, alkalmoszerű halászatához kapcsolódtak; a múlt század végétől ezeket már orvhalászoknak tekintette a törvény. Összefoglalólag a sekély, elárasztott területek halászati módjainak nevezhetnénk, kivéve a dobóhálót, mert azt mély folyóvízben, a nyílt Dunán is eredményesen alkalmazzák. A nagyobb mozgatható „aktív halászati mód”-hoz kapcsolódó hálók már régen kikoptak az ártéri lakosság használatából, ma már csak a hivatásos, vagy engedélyes halászok kezén tűnnek fel. Régebben azonban a nagyobb ártéri tavakban parasztok is használták. Csalog József említi az őcsényi

tanácsülési jegyzőkönyvekből a gyalmos halászatot. „Az őszi generális halászat lebonyolításáról külön, hivatásos „halász seregek” gondoskodnak. Szerszámuk a gyalom volt, melyhez a hálóat Valentin Musspacher tolnai fisertől vették”, - írja.*163 Azt hiszem, hogy nem beszélhetünk ennyi hivatásos halászlóról akkor Ócsényben. A halász-seregek tagjait még nem tekinthetjük azoknak, ezekről később a munkaszervezet kapcsán szólok. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a halászsereg a gyalom kezeléséhez szükséges létszámú társaságot jelenthetett. Bogyiszlón pl. tíz halászsereg működött 1751-ben, ugyanakkor amikor a Nagy Duna tolnai és komáromi árendás halászmesterek kezén volt és a falu alatti Holt Dunán sem halászhatott a község. Ezek a halászseregek tehát az ártéri tavak lehalászására társultak. Az egykori írásbeli feljegyzéseken kívül szinte semmit sem tudunk róluk. A gyalom nagyságát sem ismerjük. Nyilván alkalmazkodott a tavak méretéhez. A gyalom, közepén zsákos, kátás, száz méternél is nagyobb kerítőháló, kifejezetten álló-, vagy lassú mozgású vizek legfejlettebb fogószerzője. A Balatonon 600 méteresek is voltak. Igen régi okiratok is emlegetik a gyalmos tavat, vagy gyalmolót.*164 A régi gyalomhoz némileg hasonló a tavak halászásához való zsákosháló. Hosszabb-rövidebb húzóháló, melynek közepébe karikára szerelt, egy vörsökös, varsaszerű hálószerűt varrtak, „...leginkább orvhalászos módon ment ez a fajta halászás, loppal. Hogy hát nehogy visszamenjen az a hal, hanem szoruljon a zsákba, hogyha partra húzzuk, ha jön az erdész, vagy valami, hát hamarjában egy helen, a zsákban meg tudjuk fogni” (Decs).

Kishalászkok, paraszthalászkok igen régi és Paks alatt általános szerszáma a csontos kece. Solymos részletesen leírja. V-alakú fa kecerámából és az arra szerelt tükrös szerkezetű hálóból áll. (Tükrös, vagyis két hálóból áll, amit egymásra tesznek, az egyik nagy szemű a másik pedig sűrű. A nagy szemű a tükrös, a kisszemű a léhés.) A ráamára két téglát kötnek súlynak, az inon pedig 9 lólábszárcsont van. A hálót úgy kötik fel, hogy zsákot képezzen, mikor hosszú kötél segítségével a kecerámát a fenéken húzzák. „A vége olyan mint a túrószacskó” (Gerjen). A lócsontok minden mélyedésbe beesnek, felvazarják a halakat, akik beleszaladnak a zsákszerű hálóba.*165 A halak kizavarására kötélre kötött követ is használnak (Decs). Hasonló szerszám a nyitott kece, vagy borona. Ennek a ráamája nem fából, hanem egy U-alakban hajlított vastagabb vesszőből van. A két típus együtt fordul elő. A csontos kecét is boronának nevezik, pl. Gerjenben és Decsen is sokan használják ma is.

Az 1695-ös Urbárium et Conscriptio szerint Ságod és Sükkösd falvakhoz tartozó halászóvizekben Karatsoviczán, Örvén fokon, Korpády Fokon, Hajdú Fokon és Fejér Vajason gére (?) nevű halász szerszámmal halásznak. A szó talán Herman-gyűjtötte, bajai görehálóval azonos szerszámot jelenti, mely viszont a szegedi gyér-hálóval lehet azonos. Ez pedig Herman leírása szerint olyasféle zsákszerű háló, mint a csontos kece, de nincsen ráamája, hanem elől kötélkerete van, melyet egyrészt súlyok húznak le a fenékre, felső részét pedig a húzókötelek tartják fenn, illetve nyitva.*166

A bukorszák tulajdonképpen a kece és a mereggyü vagy szák keveréke. A háló olyan mint a kecéé, de nincsen súlyzása, nem kötélen húzzák, hanem mint a szákot, hosszú nyéllel emelik. Hármásban használják. Ketten eveznek a csónakkal, és mikor olyan helyre érkeznek, ahol a vízben bokor van, a csónak közepén ülő halász a bukorszákot a bokor alá tartja, a csónak végén álló emberek pedig a zurboló-bottal, vagy csáklával a bokrot megzurbolják, megzörgetik, a bokor alatti halak nekiriadva a szákba rohannak, s aztán a középső, a letartó rudat nekifeszíti a csónak oldalának és a szákot fölemeli.*167 Hasonló, félköríves ráomás, zsákszerű nehezékes háló a gerebje-háló, de ennek a nyelét úgy erősítik fel, hogy a parton állva és maga felé kifelé húzva dolgozhattak. Ezt egy ember használta őszi, hűvös időkben, mikor már nem nagyon járták a vizet. Valóban, mintha a víz partját gerebjézték volna bele (Decs).

Végül meg kell említenünk a villinget. Nagy kanálhoz hasonló, öblös emelőháló. Nyele 2 m, végén orrköröm van, hátrább két oldalköröm van beékelve, a nyélbe. A háló felfeszítésére a körmök meghajlanak. Ladikról kezelik, egyik evez, a másik villingöl. „Hát ety estben mikor villingöztünk a kollegám amint kavernyázott, megrúgta a villingöt ahogy föl akartam fordítani, mielőbb fölfordítottam volna, már az ölembe fordult a hal. Nagy dévér, olyan félkilós dévér volt.”*168 Kavernyáz, védliz zaklanyoz, zsikkunyoz – evezési mód, melynél a ladik közepe táján, gúzsba kötött függőleges kor-

mányvezővel nyolcasokat írnak le a vízben, miáltal a ladik oldalazva halad (Báta).

A horgászási módok közül csak a harcsa puttyogatás egy különös módját említtem itt meg, mivel más vidékeken párhuzamát nem találtam. „Négyes horoggal horgásznak, puttyogatnak. Pisze (kis hal), húsdarab, békacomb... szóval négyféle fel van tűzve a horogra és hosszú zsinegen húzza maga után (a csónakban ülő) és disznóhólyagban van kavics, ezzel üti a kötél mellett a vizet, az úgy füttyent: Ez a hang megy le a kötélén. A nagy hal kijön a tuskó töviből is, mert meghallja. A nagy hal keresi ezt a tárgyat, bekapja és viszi az egész ladikot, szigetre viszi ki a ladikot, arra kell vigyázni, hogy a ladik zátonyra csússzon” (Gerjen).

Utoljára tárgyaljuk azokat a helyhez kötött szerszámokat és létesítményeket, melyek jellegzetesen a fokokhoz és a tárgyalt hagyományos halászóhely-foglalásokhoz kapcsolódtak.

A vejszket, s a hozzá tartozó kürtöket már a konskripciók is megemlítik, mint a mocsarak, állóvizek halfogó szerszámait. Pilisnél szó szerint: „Est palus Dombó nuncupatur qui (?) piscebant per genus piscatura kurtó.” Ezt az adatot a halászati jog fejlődésével kapcsolatban már említettem. Csalog József, a Sárköz népi halászatáról szólva, részletesen ismertette a 30-as években még megfigyelhető vejszetípusokat és felállításuk módját. Figyelemre méltó, hogy gyűjtései során már nem találkozott a kürtő kifejezéssel. Véleménye szerint a kürtő az ún. balogfejjel azonos.*169 Ez alkalommal csak röviden foglaljuk össze eredményeit és azokat más helyekről származó adatokkal egészíttem ki. Csalog József tavi és folyóvízi vejszetípust állapított meg és írt le. A tavi vejsznél a nádas szélétől, vagy a parttól a tó közepe felé, nádból, vagy vesszőből, gyékénnyel kötött falat, nyévest állítanak, a belső végére pedig szív alakú balogfejet alkalmaznak. A nádfalat 2-2,5 m-es lészákból állítják össze, ezeket a lészákat a tó fenekébe vert karókhöz kötik. A hal beleütközik a nyévesbe, a mélyebb víz felé igyekszik kerülni, illetve menekülni, végigtapogat a nyévesen és végül beletéved a balogfejbe. Az így megfogódzott hal menekülni igyekszik, de nem talál ki a balogfejen, így csak kiugranék, ha a balogfejet hálóval, lészadarabbal, vagy gallyal le nem takarták volna. Vergődésében becsurja a vejsze vízből kiálló oldalát erre felfigyel a halász és odaévez. Merőcsével kiveszi a halat a balogfejből. Meleg időben ugyanis a hal hamar megdöglik, új hal pedig az ilyen helyet elkerüli, többet a vejsz nem fog. Munkájában több tavi vejszet mutat be rajzban az őcsényi Vincáról.*170 Csalog József következetesen balogfejet említ és a már elfelejtett kürtő szó jelentésével azonosítja. Decsi adatközlőm szerint csak a duplafalú vejsz neve volt balogfejes vejsz, mégpedig egy Balog nevű emberről, aki először alkalmazta ezt. Ezt valószínűsíti az a tény, hogy a balogfej kifejezést máshol nem ismerik. Bátán, Mohácson például azt, amit Csalog decsi adatközlője balogfejnek nevezett, egyszerűen vejsznek nevezik, az a vejsz maga. Solymos Bogyaizlón is hallott balogfejes vejszről.*171 Ott az udvaros vejszszel szemben ez csak egyszerű, a partra merőlegesen állított lésza végére szerelt vejszét jelentette. Ez az adatközlője azonban decsi halászokkal is halászott a decsi határban és szomszédságában. A balogfej mindenképpen egy bizonyos fajta vejszét, illetve állítási módot jelenthetett, semmi esetre sem a kürtőt, vagy a vejszét magát. Az eddigi kevés adatból arra következtettek, hogy a balog-vejsz vagy balogfejes vejsz az, amelyeknek nyévese, szárnya a partra merőleges és ez a kifelé fordított, szív alakú vejsz szájába, illetve szájához vezet. Ebbe a hal a lésza akrámelyik oldalán végigtapogatva, a víz közepe felé haladva, beletévedhetett. Ez az elhelyezés és udvarnéküliség – Bogyaizlón egyenesen szembeállították az udvaros vejszszel a balogfejet – indokolhatta, hogy fogósságát – anélkül, hogy elhelyezését változtatták volna – egy köréje épített hasonló vejsze-fejjel növeljék. Ezt a vejszét nevezte adatközlőm balogfejnek. „Ez az eredeti vejsz – mondta a rajzolás közben – ez kívül pedig a balogfej, a nagyobbik. Egybe véve nagyvejsz” (Decs). Más esetben adatközlőm a belső vejszet kölok vejsznek is emlegette (Decs). Azt a vejszét, mely szájával nem kifelé, hanem a nyéves szárnya, lésza vagy vereték (Decs) síkjára merőlegesen nyílt, és rendszerint párosan, a lésza két oldalán, egymással szembefordulva állt, nevezték kettős vejsznek. Ezekben is lehettek kölok vejszek. A két vejsze között lévő ferde kis terelőlésza neve pedig palé (Decs). A bátaiak szerint a vejsz behajló torka végén néhány nád vagy vesszőszál nincsen leszúrva, hanem mozog a vízben. Mikor a hal körbe tapogat, becsukja a vejsz száját (Báta). Az első foglalás jogán minden falubeli rakhatott vejszét a nagyobb, esetleg több fokon

át is vizet kapó, aránylag alacsony vízállású állóvizekbe. A halfogó szerszám a tavakban függetlenebb volt a tóval határos rét- és szállásbirtoktól, mint a fokok vejszéi, vagy a rekeszek, melyekről később beszélünk.

A mohácsiaknak ilyen közös használatú tava volt a Hajloki rétben, melyet éppen a kölkedi határ is kettémetszett és így alsó felét a kölkediek használták. 1783-ban a kölkedi határvíta során a mohácsi tanácsülésen a jegyzőkönyv tanúsága szerint „okan kiabáltak a kölkediek vejszek eránt, melyeket közel a városunkhoz lévő Tóba hántak, mit akarnak véle, jó Uramiék végezzenek.” Az előjáróság határozata szerint: „mivel hogy még ekkoráig a kölkediek oly közel a vejszeket nem hánták és tartották, valamint mi lerakott vejszeinket kihánták, szaggatták, úgy az eő ugyan le rakott vejszei is azon túl ki hányattassék és széllel bocsáttassék ... akarjuk, míglen a Processusnak vége nem lesz.”*172

Valamivel korábban, 1771-ben ugyanitt a mohács-kölkedi határon volt az „örvény főnekén egy két kürtü, vagyis águ veisz... nnak fölső kürtjét mohácsiak, az alsó kürtjét pedig halászávn kölkediek bírták” – vallotta az egyik tanú. Két másik a kölkedi és mohácsi határperben nem érdekelt tanú szerint is megosztva bírták ezt a vejszet, s a fölső a mohácsi kálvinista mesteré volt egy időben, az alsó pedig a kölkedieké.*173

A régiségből tehát a kürtőre vonatkozóan a következő adataink vannak:

1. Genus piscatura Kurtó (lehet, hogy íráshiba kürtő helyett) melyet a Dombó nevű halastóban használtak (Pilis, 1690.)
2. „Kürtők, avagy vejszek minémű Vesszöböl fonattassanak...” (Őcsény, 1758).
3. Helységünket a kürtőkben fogott hal eránt nem taxálták (Őcsény, 1790.).
4. „Örvén főnekén volt egy két kürtü, vagyis águ veisz” (Mohács, 1771.).
5. A szó ismeretlen ma és a közelmúltban. A 30-as években az öregek sem ismerték.

Az első három adatból arra kell következtetnünk, hogy a kürtő a halfogó szerszám neve és nemcsak a vejsz része. A 4. adatból pedig két dologra lehet következtetni. Egyrészt, hogy a kürtő valami nagyobb létesítmény, melyet közösen használt a falu, ill. város. A vejsz vagy a balogfej – melyet Csalog a kürtővel azonosít – nagyságát nem lehetett növelni, mert bizonyos nagyság felett a vejszből való kihalászás már nehézkes. Ahogy a kürtőkről szóló vallomást 12 évvel követő tanácsülési jegyzőkönyvből kitűnik, ugyanazon a helyen később a kölkediek a tóba vejszeket hánytak és kihányták, szaggatták a mohácsiak vejszeit. Tehát ott, ahol azelőtt két kürtő volt egybeépítve, ott később számos vejsz fért el mindkét részről. Másrészt a kétágú, vagy két kürtős vejsz olyan összetett vejszformát juttat az eszünkbe, amelynek fejéhez két szélesedő, kürtőszerű szerkezet vezet a halat. Ezért gondoljuk, hogy a kürtő olyanféle vagy ahhoz hasonló vejsz lehet, mint amilyent a Fertőről közöl Herman Ottó – szintén kürtő néven. Nem lehet véletlen a név azonosságán kívül az, hogy a fertői kürtő alaprajz a szintén egy kettős megoldású ún. ikervejsze, mely ellentétes irányból jövő halak fogására alkalmas. Így lehetett elosztani valamikor az Örvény főneke tavat is a kölkediek és mohácsiak között. A nagyobb, bonyolult és fáradságos készítésű kürtő nemcsak kiment a divatból, hanem megszűntek azok a nagyobb felületű ártéri tavak, melyekbe ilyen állítani lehetett, nem is beszélve a vejszeállítás jogi feltételeinek megváltozásáról. Ezek magyarázzák azt, hogy a kürtő szó elveszett. A foggazdálkodás leszámolásával feledésbe merült a szerszám neve. Ha a kürtő a vejsze egy bizonyos részének, a balogfejnek lett volna a neve, nem találunk arra magyarázatot, hogy miért felejtették volna el.

A decsi vejszés tavakból még a múlt században is működött néhány. Ilyen volt a „Bán tó az Ólak alatt. Itt is halásztak. A Bán tó kiment a Dunáig, nádas, gázlós tó volt, nem volt folyóvíz benne. Vejszekkel halászták, fonyott nád vejszekkel. Mikor a tavasz eljött, az emberek kimentek dolgozni a högyre, csak szombaton este jöttek be, akkor már szedelődzködtek az asszonyok délután: „gyertek, menjünk ki a tóra a vejszekre, mert az emberek hazajönnek!” – az asszonyok is tudták fogni abból, mert abba mindig volt, csak legyen aki kisedje...” „Hosszú fejben csináltuk a vejszeket a lapokban. Még harmattal meghoztuk a halakat. gy mesélte az öreg Bóc” (Decs). Ahogy volt rétpásztor, kukor-

icacsósz, szőlőpásztor, ugyanígy voltak rekeszpásztorok is, ezek ügyeltek a vejszekre, mert előfordult, hogy egyesek más vejszéből is kivették a halat. 1804-ben Cseh János tíz pálcával büntettetett, mivel „Balázs Jánosnak vejszéből a halat kilopta és rajta kapattatott”. Ez pedig igen nagy büntetésnek számított. „Több vejszeknek felnézésén étszaka megfogott három gyerek is 6-6 pálcát kapott és bírságot fizetett.”¹⁷⁴

A múlt század eleje óta tiltott halászás ellenére a madocsaiaiak máig emlékeznek arra, hogy a vejszeket nádból és bodzából készítették és gyíkennyel fonták be. Különös, hogy többen a megkérdezettek közül is német szónak tartják a vejszét. Itt azt a szűkületet, melyen a hal bemegy, de ki nem tud jönni, éppen úgy mint a varsánál, vörsöknek nevezték. Kniezsza István a szláv varsa szóból alkotott magyar származéknak tartja a vörsököt.¹⁷⁵

A mozgó vizek, fokok vejszéje a rekesztéssel függ össze. „A szerint, hogy nagyobb vagy kisebb terület vizeit táplálja a kérdéses fok, a rekeszek is mások” – állapítja meg Csalog József. Az általa leírt vejszetípusok csak kisebb jelentőségű fokok ereszeihez alkalmazott fogószerszámok, fogómódok egy csoportja. Ezek a következők:

Eresztők: A fokot keresztbe lészákkal elzárják, középen a nádfalon olyan nyílás van, mint a balogfejen. Vagyis a nádfal tölcsérszerűen begömbül. A hal végigtapogatva a lészákat, mint két nyévest, átmegy az eresztőn, de vissza nem tud jönni; „célja az, hogy a halat a szomszédos vízből átértesse, de vissza ne engedje. Parti birtokosok készítik, ha a szántójuk melletti mederrészt halastóvá alakítják át. Neve egyszerűen eresztő. Balogfej, kürtő nincs.”¹⁷⁶ A halak apadáskor, amennyiben a meder legmélyebb pontján van a rekesz, egyszerűen a rekesz előtt szárazra kerülnek.

Nagyobb jelentőségű fokon a rekesz már nem éri át az egész medret. Hogy a halak és a víz ártérbe való vonulásának ne képezzenek akadályt, a rekeszekre kaput állítanak. A rekesz azonban a fentebb ismertetett eresztőhöz hasonlóan, tölcsérszerű nyílásokkal van ellátva, de apadóra állítva, tehát fordítva. Mikor a halak apadáskor újra bemennének a folyóba, mennek be az eresztő mögé állított balogfejbe, mivel apadáskor a kaput kapuhálóval vagy lészával zárják le. A kapuhálónál szokás a felső parák helyett puhafá dorongot alkalmazni, hogy a csónak símán átmehessen felette. A kapuháló alsó inát lánc rögzíti a fenékhez. Az apadóra állított balogfejeket meg kell jól karózni és karókat lápfogó fával, tödd neki fával meg is támasztják. Az apadással jövő úszó szemét, gally, hínár, s maguk a halak is erősen nyomhatják a rekesztést.

A nagyobb számú hal befogására a rekeszekhez apadóra állított pusztá balogfejek nem elegendők, ezért a balogfej és a rekesz eresztője közé udvart építenek. Ebbe jut be először a hal, honnan azonban csak a balogfejbe tud továbbmenni. A kapukhoz újabban vörsökös kapuhálót, varsát is tesznek. „Az igazi és legtöbbször becsült rekesz az, melynek udvaros vejszei vannak” – írja Csalog József. „Hirtelen apadással a halak kétségbeesve menekülnek, a vejszek feje állandóan fel van csurva, ficákolás, vergődés hallik, a nagyobb hal még a rekszt is átugorja. Parázik. Védekezésül ez ellen a rekesz mögött és egy-két arasszal a víz színe fölött, vízszintes helyzetben hálót feszítenek ki, vagy egyszerűen odakötik a ladikot. Tapsikolva hull a hal a ladikba, de néha még onnan is kicsiszlik. Ki is szedik a szebbjét hamarosan, hogy kárba ne menjen.”¹⁷⁷

A régi szokásjog megkövetelte, de az eresztőrekesz készítőjének az érdeke is abban állt, hogy áradás idején a halak vonulását a Dunáról az ártérbe ne akadályozzák meg, ne is zavarják meg. „Mer akkor nem megy oda őneki hal, akkor visszaveri!” Tehát nem emelcsőzött ekkor a fokban. Ezt követelte meg a közérdek is: minél több hal, mennél messzebbre úszhasson ki az ártérbe. Néha több száz holdnyi tér is egyetlen fokon át telt meg. A rekesz gazdája azonban figyelte a vizet. Éjtszaka a tűz mellett taplót tartott, amikor már megszűnt a víz látható mozgása, égő taplót dobott a víz színére, úgy hogy az izzó része a víz színén úszhasson, hogy észrevegye a víz haladási irányának megváltozását, az apadás megindulását. Ha a halak előbb észrevették, a legnagyobbak, legértékesebbek visszaszöktek a Dunára. Éppen ezért ma, ahol még működnek ilyen rekeszek, a rádió vízállásjelentését is hallgatják. Ha Budapesten apadni kezd, ők már bezárják az eresztékek kapuját. Szűk nyílású eresztékhez deszkát tettek, vagy vejszét, vagy varsát, szélesebbnél kapuhálót. Az ereszték mögé, tehát értér felé eső

oldalához felállított vejszekben hamarosan megjelentek az első kifelé igyekvő halak. Ezeket nevezték vendég-vejszeknek, különösen ha az az ereszték szárnyának szögét zárta le. Ha a víz megállat, vagy csak gyengén apadt, a szűk nyílású eresztékeket le sem zárták; a vendégvejszék közt, az ereszték mögött csuhéztak. (Decs).

Solymos Ede Bogyiszlón hallotta emlegetni az udvaros vejszek alkalmazását. Mohács környékén csigavonalszerűen vezetett a hal útja a középső tömlőbe. Ez a csigavejsz.*178

Ma a két vejsztípus emlékét még megtalálhatjuk, de már senki sem tudja egyik vagy másik különös előnyét.

A rekesztések azonban nemcsak vejszhez készültek. A régi emlékezésekben, főként Bogyiszlón, nagyobb részben a csuhézáshoz kapcsolódnak. Területünkön ma is használják.

Csuhé (Bogyiszló, Decs), vagy körösztháló (Decs) kb. egy négyzetméteres háló, melyet két egymásra keresztbe tett ág feszít ki. Ez a csuhé körme. Kettős villás nyelet kötnek rá, ahol a két köröm keresztezi egymást, középen, függőlegesen egy nádszálal erősítenek fel. A nádszál alsó vége és a háló között két ujnyi házagot hagynak. A nád végébe vékony gyertyát tettek. "H., a hal nekiütközött a nádszálak a gyertya meglobbant. Nappal nem kellett gyertya... ez lopó dolog" (Decs). Oláh Istók 84 éves decsi ember szavai szerint a csuhénak négy körme van. Közte van 3 szál cérna. (Ti. kifeszítve két köröm között). Ez van szemközt a folyással és arra van egy nádszál kötve. Ha a hal nekimegy a cérnának, megbillen a nádszál. A nádszál végére éjjel taplót tettek, vagy gyékénybuzogányt gyűjtöttek. Ez egész éjjel parázslott (Decs). Katona Imre gyűjtésében is „éjszaka parázsló gyékénybuzogány billegése jelzi a zsákmányt”.*179 Az érző végére nappal vékony vesszőt tettek, ennek neve Bogyiszlón kakkantyú.*180

„Voltak mélyedések, fokok. Két szélét berekesztették, hogy csak a közepén mehessen (a hal), leástak ágakat, arra rőzsét tettek, ott ültek, csuhéztak egész nap” (Bogyiszló). Állványra, a góréra nemcsak kényelem miatt volt szükség. A csuhé emeléséhez erőt kellett kifejtenie a halásznak, ezt csak úgy tudta, hogy lábát is megfeszítette az alsó állványhoz, s közben szilárdan ülhetett a góré felső állványán, a két ágasfán keresztbe fektetett ruganyos gyűrűce vessző-kévéen. Állvány nélkül lába becsúszhatott volna a sárba, vízbe, elkerülhetetlenül nagyobb mozdulatokat, lépéseket téve, ami a halakat elzavarta volna. Az állvány neve a Sárközben ugyanis góré, a 3 szál madzagnak pedig űr. „Kint lakott a paprika malom felé a szélső házban a Rekeszi Simon. Úgy hívták mert mindig rekesztette a Békás fokot. Ott az épület mellett rekesztette el. Öreg halász volt. Ha a Dunáról a Holt Dunába jött, vagy a Holt Dunából a Dunára ment a víz, az mindig arra ment. Csuhé, emeltyű (volt nála). Három szál madzgot kötött a körömhöz, a csuhét úgy eresztette le, hogy az körösztháló álljon, hogy a hal neki menjen. Akkor a nádszál megbillent, akkor már húzta is fel. Mély vizekbe is csuhéztak. Akkora halat fogtak, hogy eleje, hátulja is lelógott. Nem ugrott ki, mert a hirtelen húzástól megszedült.” (Bogyiszló). Az a hozzáfűzött megjegyzés a mély vizekben való csuhézásról, már egy másik típusra utal, melynél nem hosszú ágas fával emelték fel a hálót, hanem a körmök kereszteződéséhez kötött kötéllel. Ezt a csuhét csónakról kezelték és mély vízben állandóan helyet változtatva halásztak vele. Solymos Ede munkájában kis csuhénak és piritynek nevezi, mivel kisebb méretű a csuhénál. Kb. 80x80 cm. Felszerelése a csuhéhoz hasonló, de érző nélkül, és erősebb súlyozással a körmöknél. A halász a csónakban egyik kezével a halfészkes tuskó fölé zaklanyoz, leereszti a csuhét, és mikor az ledobban, a hal kíváncsiságból föléje megy, akkor hirtelen felhúzza. Paks felett már nem találkozott vele.*181 Decsen Perity csládnévvel is találkozunk. Herman Ottó a Kopácsi tóról, mint téli léken át való halászeszközt említi, bustyálló néven.*182

Madocsán a rúddal emelt csuhé neve emeli. „Emeli vagy emelő háló. Ott használják, ahol haljárás van. Beleeresztették és kivették. Nyílt vízben használták. a rekesztéseknél már inkább (újabban) varsákat használnak, nem emelit” (Madocsa).

Gerjenben teszi-veszinek, vagy csuhénak hívják, de a csuhé, mint említettük, a hálóval bevont burító is. Alsónyéken és Bátán neve emécső. Dunaföldváron barkó.*183

1808-ban a nyéki jegyzőkönyvben a következőt olvassuk. „A Nyéki Sárvízen halászván Bátaszéki

Lakos Taszek János kinek emétsőjét (és) egy abrakosát el vették nyéki esküttek és irgalomból 1 Ft-ért kiadták volna...” 1804-ben pedig ugyanott egy nyéki tolvaj bűnlajstromában szerepel, hogy „Sós István halász vasas emécsüjét ellopta”^{*184} Bátán és csuhégátaknál használják az emécsőt. „Itt emécső a neve, máshol emeli, csuhé, csuhézás. Ezzel is fokokra mentek” (Báta).

A csuhé neve találgatásokra ad okot. Herman Ottó csuhi névátváltozata vidékünkön ismeretlen. Erről ő azt írja, hogy: „hangfestő név, mert gyorsan kiemelve suhint.”^{*185} Talán van valami összefüggés a csuhé – a halászszerszám és a csuhé – gyékény elnevezés között. Csuhéat használnak a csuhégátak nyílásában, melyet vesszőből és gyékényből, csuhéból kötnek. Gyékény, vagyis csuhébu-zogány ég az érző végén.

Solymos szerint „ha a csobbantóra érzőt, őrzőt szerelnek”, csuhé lesz belőle.^{*186} Nem tartjuk lehetetlennek azt sem, hogy a régi csuhékat gyékényből készítették. Mindezek azonban csak találgatások.

Az eddig tárgyalt és a közelmúltban még megfigyelhető, vagy emlékezések alapján még megrajzolható rekeszek és vejszek többnyire nádból, illetve vesszőből készültek. Csalog József a Sárköz halászatáról írt munkájában részletesen leírja a lészak készítésének és leállításának munkáját.^{*187}

A folyó Dunán és annak közvetlen árterében, Bátán, Szekcsőn, a mélyebb víz és sodrás ereje miatt is, vesszőlészakat alkalmaznak. Solymos két-három méteres és több száz méter hosszú vesszőlészakat is látott. Ezeket most már hivatásos halászok készítették. E hosszú rekeszekben vejszfejeket helyeztek el. radáskor több kaput nyitottak rajtuk, apadáskor kapuhálóval zárták be ezeket.^{*188} Az urbáriumok és a halászati bérlétszerződések azonban ma már emléke is elveszett, nagy rekeszekről adnak hírt, melyekkel nagy fokokat és talán magát a Sárvizet is elrekesztették.

Csakis valami nagyobb létesítményről lehet szó, akkor, amikor azt olvassuk, hogy a rekeszeket „másfél ember mélységű vízen bukva, a roboton kívül magunknak kelletik véghez vinnünk.” S ezt a munkát a jobbágyok olyan terhesnek érezték, hogy folyamodványt írtak miatta (Őcsény, 1790). 1839-ben pedig, amikor Pörnyi Mihály és társai bérlik a Sárvíz és a hozzátartozó tavakat, az uradalom kötelezi őket rekeszek építésére és fenntartására. Az ehhez szükséges karót és vesszőt – olvassuk a szerződésben – az uradalom jutányosan fogja rendelkezésükre bocsátani. Ez pedig tetemes anyagfelhasználást tételez fel. Nádvejszekkel, vagy kisebb vesszőrekeszekkel aligha foghatták volna meg azokat a háromkilósnál nagyobb halakat, melyekből 300 fontot kellett elevenen beszállítani az árendán felül.^{*189}

Ezeket a nagy rekesztéseket az ártéri fokokra épület vízgazdálkodás legfontosabb fogószerzőmainak tartjuk, melyek azzal együtt tűntek el. Ilyenek állhattak a Dunából és Tiszából kivezető fokokban. Ezekkel lehetett apadás idején azt a töménytelen halat fogni, melyből a disznóknak is jutott és Werneherus tudósítása idején, a háborús években, már nagyrészt felhasználatlan rothadt el. Wernherus maga így írja le 1529 tájékán e rekeszek vagy nevezhetnének foki cégék működését: „... a Tisza mikor a síkra kiönt, minden helyet szélesen nem csak a vízzel hanem halakkal is megtölt és ahol tavat képez, mielőtt leapadna és a víz visszatérne a medrébe, a parasztok bizonyos rekeszek építésével akadályozták meg azt, hogy a víz visszahúzóásával a halak is visszamenjenek. Itt tehát épp úgy fogvatartják a halakat, mint a halastavakban. Nem ritkán megesik, hogy a halak akkora tömege ütközik neki a rekesznek, hogy azt áttörve megszöknek, és ezzel tönkreteszik a parasztok munkáját és reménységét.”^{*190}

A Drávaszög hatalmas árterében még a múlt század elején az uradalmak is építettek és működtettek ilyen hatalmas rekeszeket: „Halastóknak híre sinszen, ha tsak ne talán ezen nevezet alatt akarnék érteni a Bellyei Uradalomnak Izsépi és Darázi víz-rekesztéseit, mellyekben a Dunának árvizével csoportosan oda szoruló halak a víznek apadtakor zugók és gerebenek által a Dunába vissza mehetni gátoltanak, és így azután könnyen el fogattatnak.”^{*191}

Egy másik, Baranya megyét ismertető későbbi leírás határozottan a tavak közé sorolja az említett ártéri, áradáskor működő halasvizeket: „A Tavak között említésre méltók azok, amellyek a Bellyei-Dárdai és Siklósi Uradalomban fekszenek, és a közönséges halaknak többféle nemeivel bővelked-

nek.*192

Rekeszeket, vejszeket ma már alig alkalmaznak. Használatukat a varsák szorították ki. Vesszővarsákat Mohácsott használtak; a varsa száját tésztával kenték be; keszeget, törpeharcsát fogtak vele. Háló-varsákkal ma is sokan dolgoznak a Sárközben, vesszővarsákra ma már alig emlékeznek. A háló-varsák és általában a hálók régen a Sárközben házi lenfonálból készültek. A feláspázott fonalakat néhány napra füstre tették, mert a füst tartósította azt. A varsákat nem hagyták sokáig a vízben, hanem időnként kiszedték és megszáritották. Néhány évtizede már drótvarsákat készítenek, csak az első karika van továbbra is mocsárkőrishől, hogy a hal ne idegenkedjen tőle annyira.

A keskeny, álló vagy lassan mozgó, varsákkal elrekesztett vizekben húzóháló, vagy békaháló segítségével hajtják a halakat a varsa felé. Ezeket a medrek szélességéhez alkalmazzák és két ember húzza kötélén a víz partján. Solymos Ede Bogyiszlón feljegyezte a dudavarsa emlékét, melybe kétoldalról mehetett bele a hal.*193

„A kilencszáz évesekben talajvíz volt itten a Sárköz területén pár esztendeig. A halak megsza-
porodtak a mélyedésekben, árkokban, hát elmentünk halászni, tapogatni. Varsákat raktunk, ahol
már a folyók mélyebbek voltak. Egyszer is egy kétszárnyú varsát letettünk. Egy csatornát, amit átért
(azt rekesztettük el). Kétszárnyú varsát. És hajtottuk húzóhálóstól neki a halat. Mikor már közel
értünk, már megörültünk, hogy hát hú, a varsának a farkkarója annyira mozog, hogy annyi lesz most
már itt a hal, hogy csak megrakodunk. Hát odaérünk fölvevessük a varsát, uram Teremtőm, hát mi
volt benne, hát uram Isten egy vízi csibe. A varsának a csücskibe megszorult, az rázta úgy a varsát,
de hal egy árva fia sem volt benne. Nohát... talán meg köllene ezt a varsát fordítani. Menjünk a
csatornának a másik felire, úgy húzzuk neki. Úgy is tettünk. Megfordultunk. Persze a vizicsibét
kitesékeltük belőle. Hát uram Teremtőm nekihúzzuk a húzóhálóstól, odaérünk, no most nem
tévesztünk. Hárman alig tudtuk a varsát kiemelni” (Pilis).*194 „Itt a Vincába akkor is halásztunk.
Csak varsával, aztán Deák Páléké volt akko a Bába. Aszongya nekem is az öreg Deák – vőgy-szom-
szédunk – öcsikém, aszongya, vidd le a varsákat aszongya, ragd le, aszongya holnapra fogjál halat.
Vasárnap volt másnap...(Mikor másnap ment le a varsákat felnézni, jött ki csónakon) Osbát András
meg a Bábó János, a vidra mindig kirágtta a varsájukat. akkor mondták (kérdézték tőlük), hogy
bement-e a hal? Bement a! Kirágtta a varság a vidra! Hú ha megfognám, úgy megverném, hogy
megegyen a bőre. Min miko a gyerekek fűzfából sípot csinálnak. Hát akko, azok ladikján kiszedték
a varsákat és azok ladikjárú möntem be aztá ott a Bába ahogy fordult, hát még odamék a varsám úgy
tesz mintha réce vóna benne, vadréce. Mondok vadréce van a varsába. Megfogom a karóját, hát
vidra!... (Ócsény).*195 Farkkaró – a varsas csücsához levert és azt rögzítő karó. A varsa szárnya a
varsához vezető háló, a varsa nyévese. Bábán neve palé, a varsa paléja. Összefügg a palézni igével, mely
hajtani, terelni jelentésű. A 84 éves Oláh Istók már nem állított vejszét nádból, csak hálórekeszt.
Rekeszhálóstól elrekesztette a vizet, míg a lezárt részből húzóhálóstól kihalászták a halat. Ilyen
hálórekeszt alkalmaztak apadáskor, hogy a halak meg ne szökjenek (Decs).

Röviden meg kell emlékezni az oltatlan mész alkalmazásáról. Üvegbe téve és ledugaszolva úgy,
hogy a víz egy kis nyíláson beszivároghasson, halfészkekre dobták. A beszivárgó víz folytán gáz
fejlődött, ami robbanásszerűen vetette szét az üveget és igen sok halat megölhetett. Alkalmi,
orvhálásmódszernek tekintették. Náddal benőtt tavak lehalászását egyesek úgy végezték, hogy a seké-
ly, nádas vízbe oltatlan meszet szórtak, ami a halakat a tó közepére, a mélyebb, tisztább vízre hajtot-
ta ki és ahol a halászok hálójukat kivethették. Nagy múltra ez a két módszer semmi esetre sem
tekinthet vissza (Decs).

V. A HALÁSZAT MUNKASZERVEZETE

Az uradalmaknak fenntartott tilos vizek ellenőrzése, haszonvételének biztosítása az ispán, vagy külön halászipán (spanus piscinarum) feladatai közé tartozott. 1744-ben lefolyt mohácsi perben szereplő Sopronyi János egyszemélyben viselte ezt a két tisztséget.*196

A falu halászatát érintő ügyek intézőjévé, tóbírájává azt a falubeli jobbágyot, parasztot választották, aki a falu halászatát, a halászóvizeket, az egyes családok halászóhelyeit, a halászattal kapcsolatos joggyakorlatot, a halászat jogi kérdéseit legjobban ismerte. Rendszerint maga is a legjobb halászó lakosok közül való volt. Ócsényben 1811-ben az előjárók és a bíró „utasítják Bence Mihály Tó Bírót, minthogy sok veisze van a Tókon, hogy az ő és mások veisze csütörtökön egyedül a Falu hasznára és közönséges szükségére fordíttassanak.”*197 Ahogy az uradalom a XVIII. század végén teljesen elveszi, vagy magához ragadni igyekszik a jobbágyok halászóvizeit és halászatát, úgy tűnik el a tisztség is vidékünk falvaiból. 1690-es évek összeírása szerint az uradalmi tisztartók a falu halászati szolgáltatásait és bérleteit még a iudex piscatorummal kötik meg. A tóbíró, vagy fokbíró a falu, vagy mezőváros tisztségviselői közt ritkán említik meg külön. Felsorolásukban még akkor sem szerepelnek, amikor más adatokból biztosan tudjuk, hogy az említett időben volt fokbíró, vagy tóbíró a helységben. Gerjenben, melyet halászfaluként említ a József császárkori térképekhez csatolt országleírás, az öregbíró viselte 1821-ben a tóbírói tisztséget is.*198

A tóbíró, bírói tisztjén felül tehát – mint láttuk – tárgyalt az uradalommal a falu halászati jogáról, bérleteiről, kötelezettségeiről, és ő fizette meg a falu részéről az árendát a vizekért.

A tóbíró alá rendelték a tó mestert, aki tulajdonképpen a halászás, a fokok vájásának, karbantartásának, rekeszek készítésének és mindenféle halászati munkának szakértője és irányítója volt. Ő vezette a halászatokat, irányította egy-egy tó lehalászását, a generális halászatot, nagy, több ember együttműködését kívánó hálókkal. Címe és tisztsége egybefonódott, idővel egybemosódott a tóbíróéval. A halászat lehetőségeinek zsugorodásával feladatai is elszegényedtek. Az 1792-es ócsényi feljegyzés szerint a tó mester kötelessége volt a „Halászó vizekre szorgalmasan vigyázni, a Harmadot, melly kezére menen a Tó Bírójának által adni.” Vagyis a falunak, uradalomnak járó részt is ő szedte össze és adta át a tóbíró számadásába.,199

Ő volt felelős az uraságnak beszolgáltatandó böjti halak szállításáért és az urasággal feles vizek halászatának minden ügyeiért. Több esetben maguk is külön vizeket bérelhettek. Közvetlen a török idők után az egyik tolnai-bogyiszlói határperben megidézett tanút a tó mester büntette meg a bogyiszlói Holt Dunában való halászásért. Az 1750-es években ebben a bogyiszlói Holt Dunában csak Boda György tó mester halászatott (Holt Duna, Ubi Communitas nihil habet, sed tantum Georgius Boda Tó Mester).*200 Az alsónyékiek 1768-ban úrbéri szerződésében olvassuk, hogy a hal fele a helységé, de annak idején a vejszeket és rekeszeket rakni és azokra vigyázással lenni kötelesek, és amikor az uraság kívánja, kötelesek kimenni a halászatra és arra alkalmas tó mestert is rendelniük kell.*201 Alsónyéken 1804-ben két tóbíró volt, tó mesterről pedig nincs említés. Valószínű, az előbbieket látták el a tó mester feladatát is.*202 Megerősíti ezt a feltevésünket az, hogy 1806-ban viszont csak két tó mesterről van szó, kik „az egész Halász sereg által való végzésből rendeltetett Conventiojokba kettőnek 40 Forint, melynek felét a Halász Sereg, felét pedig a Helység részéről lévén megadva. Mentések a helység robotától is.” Mivel csak egy halászsereg volt Nyéken, nem lehetett annak két mestere. A tó mesterek voltak ugyanis a halászseregek, a kompániák irányítói. A címek változása már a két feladatkör határainak elmosódását bizonyítja.

Bogyiszlón több halászsereg, vagy kompánia is volt. A halászsereget vezetője nevééről, vagy az általa használt halászóvízről nevezték el. Az 1751-52-ben az egyház részére adott adományok jegyzékében így olvashatjuk: „Oroszvári Tó mester több halásztársaival, Paxi János halásztársaival, Paxi István compániája, Karaszi Halász Compania, Vajasi Halász Compania, Lénárt István Halász Compania, Tolnai András halász serege, Karaszi halászók közönségesen, Német János serege.”*203 (Bár a felsorolás csak egy tó mestert említ, feltételezhetjük, hogy a többi sereg vezetőjének is ez a cím járt ki.)

Az 1766-ban a vármegyéhez intézett panaszukban a decsiek azért tiltakoznak, hogy a tó mestert az

uraság szolgálattal annyira megterheli, hogy a helységnek már nem tud szolgálni. „A szegénységnek veiszéből a Tó mesternek a pénteki halat T(ekintetes) Uraság konyhájára Bátaszékre gyalog, – ha mehet szárazon – hátán egy tellyes háti öreg gyékény szatyorral bé kellett vinni, a Helységnek pedig nem szabad (a fogásból részeseudnie, halat vásárolnia). Az Tó mester a T(ekintetes) Uraságnak szolgál (és) a Helység fizet neki.”*204 1824-ben, amikor „Cseh János Paptava nevezetű tót a helységtől halászat végett kivette” a szerződés megemlíti, hogy a nevezettnek, a fokbírónak „a fogott halából dézsmát adni nem szükséges.”*205 Ugyancsak Decs 1783-as számadásában szerepel a „Rekesz pásztor” tisztsége is, aki nyilván, mint más pásztor, a vejszék és rekeszek biztonságára ügyelt. 1849-ben pedig a decsi tóbíró maga is a bíró elé került, mert amikor valakit azon kapott, hogy az árendásvízben alattomosan halat fogott, ahelyett, hogy feljelentette, illetve megbírságotla volna, megfelezett vele.*206

Madocsán az 1805 márciusában felsorolták az az évi tisztségviselőket: öregbíró, hegybíró, hegymestert stb. Tóbíró, vagy tó mestert nem jegyezték fel. A jegyzőkönyvben azonban ugyanennek az évnek februárjában keletkezett pontos tó mesteri számadást találunk.*207 Madocsán a tóbíró és a tó mesteri tisztség már összeolvadt. Ebben az időben két tóbíró volt, mindkettő egy-egy Compania élén állt, mint tó mester. A feljegyzésekből nem tűnik ki, hogy volt-e még e kettőn kívül más halászsereg Madocsán. 1805. február 16-án ugyanis mindkét tóbíró elmozdítják tisztségükből. A határozat indoklása több szempontból igen tanulságosan világít rá a paraszt halászseregek tevékenységére. Madocsa történetében megemlítettük azt, hogy a madocsi halásztavakat pesti bérlők árendálták az uradalomtól. Az írásban említett eklézsia részére ajánlott halászótó az, amelynek hasznát Kranc Pál halászbérlő ajándékozott a falunak.

„Die 16. Febr. 1805. Tartatott közönséges gyűlés alkalmatossággal vizsgálás alá vetették mostani Toó Bíró Boldog György ellen fent forgó Panaszkok, úgymint, hogy egyízben mivel a gyanúságra maga ellen s Companiája ellen azon Cselekedetével okot szolgáltatott, hogy éjjel halászni, még pedig Haálóját más Companiának már meg vetett és Hallal tellyes Hálójoknak szomszédságában azon Halász Gazdáknak távol létében meg vetni merészelt, mind ezért mind a két Tó Bírák között állandós gyűlölségek és egyenetlenségekért, főképpen pedig azon nyilvánosságosan ki jelentett igyekezetéért, hogy a tavali Tó bírák számára rendelt, azok által pedig az Ecclesia részére ajánlott Halászó Tóbeli haszonvételt törvénytelen és mindegy erőszakos úton módon elfoglalni készülne, fönt nevezett Boldog György mind Biczó István Tó bírói társával együtt hivatalyokból elbocsájtatnak. Egyszersmind pedig az illetén zűrzavaroknak el távoztatására rendeltetik, hogy a mely Halászó Compania ennek utánn éjjel halászni merészel, annak többé a Halászat meg ne engedtessek, hanem a halásztól végképpen el tiltva lészen. Ami pedig azon éjjeli halászzal fogott Hálnak az árát illeti, azon pénz azon halászkoknak ki ne fizettessek, hanem közönséges haszonra fordíttassék és ez új Tó Bírák számadása alá által adassák.” A végzést a bíró, négy esküdt és 15 közember írta alá. Az aláírások után ezt olvassuk: „Notta: fönt meg írt napon és nevezett becsületes emberek jelenlétében számadó Tó Bíró el folyt ideje alatt be vett Pénzekből következőképpen számot adott. 1. A 20. juny 1805. usque 16 febr. lett jövedelem téssen libellus szerint im summa 757 Ft. 14 kr. 2. Költség lett ekképpen: 1. Grancz Pál Úrnak által adott 386 Ft 2. Gyertyára, borra kelt el 14 kr. Cassa statusa 371 Fl. Mely ki tett summát u. m. Háromszázhetvenegy Forintokat hogy Boldog György Őr Biczó Andrásnak, ismét Miklai Pár árát in fl. 24. Törjék Ferenc Curator úrnak becsülettel által adta légyen.... attestáltatik, és a számadó viselt számadásságáról absolváltatik.”

A következő hónapnak a végén egy társukat kizárják a halászatból: „Szintai István Katona hamis rovas tsinálásában tapasztaltatván, melynél fogva négy mázsa Hálnak az árát igazságtalanul meg akart venni, ezen igazságtalan cselekedeteiért arra büntetett, hogy a Halászatbul vég képpen ki hagyattason, úgy hogy nekije még csak veisz-hely és semmi nemű halász eszközök tartása se engedtessek meg publikáltatván ezen hamisság a templom előtt közönségesen a többieknek tanúságára.”*208

A madocsi, bogyzslói vagy sárközi halászseregek tagjai minden kétséget kizáróan jobbágyparasztok, esetleg zsellérek, semmi esetre sem hivatásos, még kevésbé céhbéli halászok. E fennmaradt szá-

madások alapján azonban bizonyos, a céhekhez hasonló közösségi szervezetet tételezhetünk fel, hiszen a halászsereg gyűlésén fogyasztott bor és gyertya árát is számadásba vették, ahogy azt az iparos-céheknél is szokás volt. A rendelkezésre álló kevés adat alapján azt sem tudjuk pontosan, kik és hogyan lehettek e halászseregek tagjai, melyek mindenképpen a faluközösségnél szűkebb szervezetet jelentettek, s valószínű, a földesuraknak fizetett árenda fejében használták a falu legfontosabb halászóvizeit.

A madoccai, gerjени, bogyiszlói és sárközi tó-, fokbírónak Mohácsot nem találtuk mását. Az 1744-es perben tó mesterek (masister piscinarum) és halász-esküdtek (iuratus piscationis) szerepelnek. A halász-esküdtek úgy látszik a tó mesterek helyettesei voltak, mert a vallomások szerint kötelesek voltak részt venni a halászatokon és nekik kellett biztosítani azt, hogy az uradalom vagy a város megkapja a neki járó részt a zsákmányból.*209 Több esetben találtunk említést tanyamesterről is. Rendelkezésünkre álló néhány adatból arra következtetünk, hogy a tanyamester egy bizonyos tónak, majd tórészletnek, egy-egy tanyavetésnyi területnek a bérlője, ill. bérlőinek vezetője, s mint ilyen, a haszonból nagyobb arányban részesült, szakembere a halászatnak, mert mesterségét más tanyamesternél tanulta, de ez sem volt céhbeli halász. 1763-ban egy mohácsi ember nem sokkal előbb vett szőlőjét eladta és ezt így indokolta meg: „... azon közben a Tanya mesterség tanulására nízve által látta, hogy két úrnak nehéz legyen szolgálni, szőlőtis egy időben munkálni, Tanya mesterséget is úzni s tanulni...” – inkább szőlőjétől vált meg. Egy 1762-es feljegyzésből arra következtetünk, hogy a mohácsiak más területeken is béreltek tanyákat, illetőleg vállaltak tanyamesterséget. Így volt. pl. „Szolnoki János Tanya mester Nyaretszaka Dállján.”*210 A tanya említésekből kiviláglik, hogy ez nemcsak halászóhelyet, hanem annak közelében lévő épületet, tartózkodási helyet is jelentett.

1805. február 7-én kelt feljegyzésből megtudjuk, hogy Benes István tó mester 10 legényével Csollak Mikó „Szigeti Szállás házat” feltörte és ott károkat okozott. A bíró előtt felelősségre vont tó mester azt vallotta, hogy „halászatból jövén, vízesen az uraság házába meg nem fértek, a hideg végett kénytelenek voltak enyhelt keresni és úgy mint ösmerős szomszédhoz bementek”.*211 Ez a Benes István valószínű az uradalom halászóvizeinek tó mestere volt, esetleg bérlője. Sajnos nem tudunk sokat a mohácsi halászmesterekről és halászcéhéről sem, mely 1847-ben nyert szabadalmat, iratanyaguk nagyrészt elkallódott, 1861-től ismerjük a mesterek és legények neveit, akiknek szegődéseit írásba foglalták; 1907-ben még még szabadítottak és remeket is készítettek.*212 Egy mohácsi jegyzőkönyvi adat szerint 1820-ban tolnai halászmesterek telepedtek le a városban. Ekkor kezdődhetett talán itt a céhes hivatásos halásziparúzás? Nem tudjuk. Külső Mohács 1785-ös részletes összeírásában 25 iparos között halász nem szerepelt. A tanyamesterekben azonban már átmenetet láthatunk a paraszthalászból a céhbeli halászmesterhez. Hogy még nem voltak céhbeli halászmesterek azt talán ez a megkülönböztető név is kifejezte.

A halászsereg, vagy kompánia valószínű a legnagyobb és legeredményesebb halászszerszám, a tavak lehalászására alkalmas öregháló, vagy gyalom kezeléséhez szükséges létszámú társaság neve. Létszáma a háló nagyságától függően területünkön is változott, s elérhette a tíz embert. Pontos adataink sehonnan sincsenek, a tíz legényt említő mohácsi adat kivételével. A halászsereg azonban valószínű nemcsak az őszi lehalászáskor dolgozott együtt. A régi nagy és mély rekeszek készítése szintén több ember együttes munkáját feltételezte. Nemcsak a munka nagysága, mennyisége miatt, hanem a munka módja is közös erőfeszítést kívánt. Így a lészák leverése a mély vízben úgy történt, hogy két-három csónak egymás mellé kötve tartotta a lészát, mások a karót nyomták be, ismét más sulykolta, kötözte és amint a panasz is említi, a lészákat alul a víz alá bukva kellett a karókhöz hozzákötöni. Különösen még a fokok működése idején, apadáskor több embernek kellett a rekeszt karbantartani és a rekeszt nyomó uszadék lápot eltávolítani. Nem utolsó sorban több ember közös munkájával készülhettek csak el a néha több kilométer hosszú fokok és gátak.

Kisebb halászszerszámok kezelése is néha több ember együttes munkáját kívánta meg. A bukoszák használatához legalább három ember kellett: egy szákos és két evezős, akik egyben a halakat a hálóba zavarták. A kece húzásához és kiemeléséhez, a villingezéshez, vagy millingezéshez, a vejszék,

varsák felnézéséhez, az éjszakai szigonyozáshoz, vagy tapogatáshoz és később a varsákkal elrekesztett fokok, csatornák húzóhálóval való meghajtásához 2-3 ember együttműködésére volt szükség. Nem véletlen, hogy a hagyomány szerint Bata falu zsúfolt, zeg-zugos telek és házelrendezését is erre vezették vissza: „össze-vissza voltak a házak, nálunk is négyen laktak egy udvarban. Azelőtt anép nem dolgozott annyira, mint később. Voltak, akiknek nem volt háza, a másoknak meg volt elég helye. Azt mondta neki, hogy jöjjön, építsen oda házat, úgyis együtt járnak halászni, legalább nem kell messze járni, ha indulnak halászni...” (Ti. nem kell messze elmenni hívni a társat, ha együtt mennek halászni.)

A halászás általában férfimunka volt. Asszonyok csak az apadáskor sorra kerülő tapogatásban, halborításban vettek részt. Ilyenkor többen halásztak, de mindegyik magának foga a halat, illetőleg az egy családhoz tartozók zsákmánya közös volt. Asszonyok, gyermekek feladata lehetett a férfiak által lerakott vejszek felnézése is. A vejszbe került hal már mintegy éléskamrába került, csak ki kellett merni.*213

Külön kell megemlékeznünk az ún. általános, vagy generális halászatokról, amikor a falu használatában lévő összes vizet az egész falu részvételével halászták le. Őcsényre és Decsre vonatkozóan Csalog József ad hírt erről. A sárköziek a múlt század elején a kifogott halak értékesítésére tolnai halkereskedőkkel, fisérekkel kötöttek szerződést.*214 E helyen még Gerjen halászszereződését idézzük 1850-ből: „A közönség október 17-én megkezdődő általános halászás alkalmával a határban lévő mindennemű tavakból kifogandó halakat érintett halászmester úrnak mázsaszámra átadandja, éspedig e fent kitett naptól egész november 10-ig olly formán, hogy az egy fontos halaktól érte a nagyobb minőséget és ezen alul lévőket pedig a kisebb minőséghez számíttassék, ide érte, hogy az egy verdungos hal ezen osztályhoz sem számítható. Mázsája 10 a nagynak, 5 a kisebbnek. A kisebb minőségből csak 30 mázsát köteles elfogadni; a megrakott bárkabeli halat felindítás után fizeti ki; a szombati halat két szentgyörgyi lakosnak adják el...”*215

VI. HALTARTÓK

A halászóvizek: folyók, tavak, fokok elárasztott területek mellett voltak haltartó helyek is. Természetes haltartók voltak a kopolyák, ahol a halak megrekedtek, de a mély víz, mely a talajon keresztül állandóan újult, élve tartotta őket sokáig. Ezekre télen jártak ki halat fogni, mint 1828-ban Ócsényben Halassy Nagy István 1/4 szessziós gazda vallotta: „Karácsony előtt való szerdán ki mentem a borrévi kopolyát vizsgálni, ha lehetne benne halászni.”*216 Rendszerint az ártér időszakos tartózkodásra berendezett szállásai, tanyái közelében kialakult természetes kopolyák, vagy mesterséges gödrök, tavacskák, elkerített mederrészek szolgálták arra a célra és ezek mindig, vagy többnyire régebben, egy-egy család kizárólagos használati jogát képezték. Nevük gödör, vagy köbolye (Decs, Bata). (Ormánységban minden gazdának a kertje végében volt a maga csíkos gödre.*217 Ezek a tavaszi, nyári áradások során maguktól teltek meg vízzel és hallal, legfeljebb olyan rekeszt alkalmaztak ekkor, amelyik a halakat be, de ki nem eresztette (eresztőrekesz). A gödörben visszamaradt halakat a szükséglet szerint merték ki szákkal.

Bátán még ma is jól láthatók a bödei gyümölcsös- és szálláskerteket egymástól elválasztó árkok. A tekintélyes szélességű és mélységű árokból kiemelt földdel magasították a kert felszínét. Hasonló árkok kerítették a középsői és szigeti kerteket is. Ezeket az árkokat haltartó tavacskákként is hasznosították. Ha a kert nagyobb volt, úgy csak egy részletét magasították fel, a földet úgy ásták fel, hogy helyén itatókút vagy haltartó gödör keletkezessen. „A Szigetben 300 öl volt (a kert) és töltve volt (mert) méhes is volt ott. Két nagy gödör volt, abból töltötték fel az egész kertet, ebben sok hal volt, de kiszákkoltak a cigányok. Nagy vízben megtöltődtek vízzel és hallal. Kiájták a gödröt (és az árkot) és apródonként hordták fel (a földet)... A gödrök nagy vízzel teltek meg, 5-6 méter hosszúak és ember mélységűek voltak. Az egyik olyan mély volt, hogy csak akkor mertek megfürödni benne, mikor már jól leszállt a víz benne... Volt 3 gödör is. Az egyik gömbölyű volt és jó mély, meg volt egy laposabb is. Az egyiket kútnak használták, abban nem volt hal... Pápa Vincééknek körös-körül volt árok, oda vitték a halat, halat tenyésztettek benne...” (Bata). A Lukácsajta-fok is mesterséges gödör volt, halat tenyésztettek benne (Bata). Hasonló haltartó gödrökké képezték ki azokat a mélyedéseket is, melyekből a szállások helyén, épületek falához hordták ki a földet a decsi Kis Duna mellett (Decs).

Csalog József tanulmányában alaprajzot közöl egy ócsényi Tejes-szögi szállásról, ahol a szállás melletti fok medrének fele részét halastó céljára földtöltéssel körülzárták, másik felét pedig nádból kötött nyévvesszel és balogfejjel rekesztették el.*218 „Volt Kelöcében egy darab földünk, ott is volt gunyhó, ott megfeneklett egy tó kopolya, ott abban annyi volt a hal, amelyik nem tudott elmenni vissza a vízzel, hogy rengeteg. Azt meg hordták, a halat (ti. a házbeliak, akik kijártak arra a földre). Utóbb már annyira megúnták a halat, hogy az apróját, azt itthon a kacsáknak vágták”(Decs).

A halászó emberek a zsákmányt rövidebb ideig vesszőből, néha iszalagból kötött, kosárszerű merőben, összegúzsolt, kötött botokból álló ládamerőben, vagy kifúrt deszkából készült bárkában tartották. Az utóbbit inkább a dunai halászok használták. A vesszőmerő előnye volt, hogy a csík-bogár nem fér a halhoz. A szebb halat, hogy össze ne törje magát, meg is ótják, azaz feje mögött a harmadik pikkely tájékán árrak megsértik a gerincét, hogy a farka megbénuljon.*219 Mások a hal huggója felett szúrták meg fanyelű tüvel a hal gerincét, hogy farka megbénuljon. Főként erős harcsákat bénítottak meg így (Decs).

VII. HALAK FELDOLGOZÁSA ÉS FOGYASZTÁSA

„Ötték a sütt halat a főttel.” Ezt a szólást a Duna mentén mindenütt hallottuk, mint a régi életről való emlékezések vissza-visszatérő formuláját. Az Egyed-féle összeírás utolsó rovatában a kedvenc ételek kérdésére adott feleletben így olvashatjuk: „kedvenc ételük a hal sülvé, fővé” (Madocsa). A Sárközben emlegetik, hogy egyszer a hal derekát ették és a fejét dobták el, ha megúnták, a derekát dobták el és csak a fejét ették. A hal táplálkozásukban igen jelentős helyet foglalt el. Régebben nagyobb mennyiségben fogyasztották és szinte mindennapi volt. Árvizes esztendőkhöz kenyeret pótolta, ma főként ünnepi együttlét, pinceszerezések, névnapok, vendéglátások fő étele. Csak a lakodalom és a szüret étrendjében tartja magát a birkapaprikás szívósan, talán éppen azért, mert régen a halételek mindennapiságával szemben éppen ez volt a különlegesebb. Vidékünk reformátusságánál is illet pénteken halat enni. Őcsény 1811-ben feljegyzett rendelkezése egyenesen megtiltotta azt, hogy csütörtökön a halat kivigyék a faluból, azt a falu pénteki ebédjére kell fordítani. Mindennaposágát, a szegénység étkezésében való jelentőségét már idézett mohácsi panasz világítja meg, melyben a tapogató eltiltása ellen tiltakoznak, mivel „más ázalékja a szegénységnek nincsen”. Az egyor szinte mindennapos halleves emlékét őrzik közvetve az ún. hamis halleves gyakori főzése is (Gerjen, Fadd). Manapság a legtöbb halat halleves, hallé, halászlé, halpaprikás formájában fogyasztják. A felszeletelt halat nyers, vágott hagymával és paprikával együtt teszik fel bográcsban vagy lábosban a tűzre. A hallevest vidékünkön külön főtt tésztára merik rá és ezzel kanalazzák ki. A lé nélkül maradt paprikáshalat kenyérral eszik meg azután.

A mundéros hal készítését Csalog József is leírta Bátáról. A kibelezett, besózott, paprikázott csukát iszaprétegbe göngyölték, nyársra tűzték és szabad tűznél sütötték meg. A kiégett agyagréteg gyenge kopogtatásra leválik, a hal bőrével, pikkelyeivel együtt.*220 Solymos Ede is leírja a halászok mundéros halkészítését, közelebbi helymegjelölés nélkül: A halat pikkelyestül, belestül tűzik a nyársra, a tűz mellé, majd mikor megsül, hátán felvágják, kibelezik, gerincét kidobják, a hasüregbe sót, hagymát, zöldpaprikát tesznek. Néhány perc párolódás után fogyasztották úgy, hogy a hal bőre, mintegy tányér, ott maradt. „A dunai halászok a halnak sárba tapasztva való sütését nem ismerik.”*221

A kintjárók gyakori étele a nyárson sült hal. A kibelezett, letisztított halakat nyársra tűzve, a parázs mellett leszúrták a földbe, sóval paprikával ízesítették (Báta, Bogyiszló).

A csíkot nyersen is és káposztával főzve ették. „Csík! Úgy csicsog, mint a fene, mikor teknyőbe van. Mikor kifogják a vízből, elvágják a fejét és megeszik. De én félek tőle, vékonyka hal ez. Sáros helen szeret ez a hal. Én sehogy sem ettem, sem főztem” (Decs). „A csíkos káposzta, meg a káposztás csuka! Jó volt” (Decs). „A csíkot könnyű megvakarni. Ha megsózzák, akkor magamagát lepucolja, addig forogtak az edényben, míg fehérek nem lettek. Ez nem olyan jó, mint a hal” (Macsonya).

A hal tartósítása sózással, füstöléssel, szárítással, sziváritással (Őcsény) történt. Füstölésre a csuka a legalkalmasabb. „sukafogás idején besózták a halat, állt egy darabig, aztán fölfüstölték” (Gerjen). Ez a szivattyút (Gerjen), sziváritott (Bogyiszló), szivatos (Decs) hal. „Nyári legelő nagy volt, elöntötte a víz. Voltak öblei, kobolyái, ott szedtük össze a gyenge csukákat, megpucoltuk, megsóztuk kellően és megfüstöltük otthon. Mint a disznóhúst, füstre tettük. – Mit viszünk? (ti. ma a tarisznyában a legelőre). Csak vettük le a csukákat, csak szárazon! Ugy szelettük, mint a kenyeret.” – Emlékezett az öreg Bartos, egykori decsi kanász. „Csukás káposzta. Füstölték a csukát, kétféle repítették, besózták és paprikázták és azután sziváritották. Csak a csukát, mert ennek kemény húsa van. Föltettük füstölni” (Decs). „A halat azt szárították, sziváritották, végig voltak a tornácon a szegeken. Csuka halak, ponty, meg mindenféle hal. Kibelettek, besózták alaposan és ott a napon megszáradt, megszivarosodott a hal” (Decs).*222 „Bogyiszlón nem napon szárítanak, hanem kéménybe akasztják a halat és húsát pálcikával szétfeszítik. Használat előtt a füstöt lemossák, vízben megfőzik, melegen bepaprikázzák,” – írja a bogyiszlói halászkőről Solymos.*223 Rövidebb időre való tartósításnak tekinthetjük az apróbb halak rostélyon való megsütését is. Így melegebb időben is elállt egy hétig.*224 A sós vizának már nincs élő emlékezete.

A halak kereskedelméről, kiviteléről aránylag keveset tudunk. A XVIII. században már közel sem fogtak annyit, mint amennyiről Wernherus, Oláh és a külföldi utazók hírt adtak a XVI. századból. A folyó Nagy Duna értékesebb nagyhalat, a vízféléket és harcsákat vizsgált vidékünkön is már csak hivatásos, céhes halászok, elsősorban komáromiak fogták és szállították fel Budára, Győrbe, Pozsonyba, Bécsbe. A falvak valószínű tőlük veszik meg adójukhoz szükséges sós vizákat is. A szélesebb árterületek, melyekben a halélet és halászat lehetőségei nem romlottak olyan gyorsan, mint más Duna menti területeken, csak a XVIII. században és a XIX. század első évtizedeiben küldenek piacra nagyobb mennyiségben halat, a múlt század közepétől kezdve a halfogyasztáshoz szokott Duna mente már a saját szükségére sem fog eleget.

A céhes és nagydunai halászatról és halkereskedelemről ebben a munkában nem szólhatok, mivel célom az árterek gazdálkodásának, halászatának bemutatása. Valószínű azonban, hogy a XVIII. század első felében még a nagyobb árterek kereskedelemben hasznosított haltömeeggel rendelkeztek. Így 1703-ban, Eszterházy Antal kuruc generális különös védlevelével utazó két szentendrei bárka a Sárközbe rekeszekkel fogott halakért jött le.*225

A halászat lehetőségeinek csökkentésével nőtt a kereslet. „A Duna és Dráva és több Tavak bőven el látják a legszebb Halakkal Baranya Vármegyét, úgy annyira, hogy meghaladván szok a belső elemésztést, esztendőnként több száz kotsikkal a szomszéd vármegyékbe, sőt Mohácsról Bécsbe is által szállítatnak. Bövelkedik nem különben ezen vármegye szép Csíkokkal és különös jó ízű Rákokkal, melly utolsóbbak leginkább a holt Drávában találhatnak...” Miképpen kell értenünk ezt a bőséget, megmagyarázza egy, egy évvel korábbi, 1822-ben kelt leírás: „A melly tájékat nem tsak nagy és kitsiny folyók, hanem sok álló vizek is áztatják, ott el vélhetni bőségét a halaknak. De azért éppen nem hallatlan dolog, hogy a Dunáról, Dráváról, vagy a Motsárokról hozott holt halak a Pétsi piacon sokkal drágábbak a marhahúsnál. Egyébaránt halat árulni mezővárosokban ritkán, faluhelyett talán sehol sem láthatni. Azomban az Uradalmi halászatoknak Árendásai esztendő által sok száz meg száz mázsa eleven halat a Dunán fölfelé visznek és ezen Vgyének dunaparjain fogott vizák is jobbára árultatnak el Pesten, vagy Bétsben.*226

A decsiek 1773-ban kelt panaszából kitűnik, hogy a földesúr által kijelölt feles és később harmados halászóvizekből fogott halat az uradalom képviselőjével, vagy utasítására vitték távoli falvakba eladásra és a hal beszedett árának egyharmadát kapták csak meg a jobbágyok. Azt is szóvá teszik, hogy az értékes halakat ők maguk is szívesen megvették volna.*227 A legöregebbeket kérdezve, a legtöbben egyenesen tagadják, hogy a Sárközből a halat eladásra vitték volna. Az öregebbek közül néhányan még hallották hírét, hogy a halat Székesfehérvárra is elvitték eladni 4 krajcárért (Decs). „Vitték a halat a hegyek közé. Volt annyi, mint a dög. Compók, pontyok, kecsegék. Dobálták el, senkinek sem köllött” (Decs). 1845-ben a bíró elé viszik Kecskeméti András panaszát, hogy „Karácsony Istvánnal közösen vett halat és azt két kocsin elvitték (eladni)”. A közösen vett halból azonban Karácsony István többet szedett be és kéri a nyereség igazságos megosztását.*228 1822 decemberében a mohácsi bírónál „Keszi Molnár Józsefné szent Királyi Helység Veszprém Vármegyei lakosné azon panaszolkodik, hogy Illia Tamásnál étcakának idején Kotsival meg rakott hallal lett volna, Rabb Ferencz tolvaj képpen gyikényét felnyitván több halakat ellopott, könyörög kárának megtérítéséért.”*229

„ Voltak olyan sütő asszonyok keszeget, apró keszeget sütöttek rostén. Vitték árusítani a faluba is. (Paprikával) meg lett kenve, meg lett sütvé. Vették is a népek, nagyon kívánta a bort. Alatta (a rostély alatt) parázs volt, nem hogy lobogjon. Paprikát (keverték el) vízbe, tollal bekenték, mikor sült, nagyon finom volt. Olcsó volt. Még Györkönybe is elmentek, sváb falu volt (az) borért meg pénzért. Fogadtak kocsit, hogy nagy fekete kosarakba ték...”(Gerjen).

A feljegyzések tanúsága szerint árvizes esztendők után akkor, mikor kenyerük kevés termett, a Duna mente jelentős jövedelemre tett szert a halakból. A bogysiszlóiak közül sokan még a múlt század végén hallal jártak a Dunától távolabb lévő falvakba és halért lisztet, krumplit cseréltek. „Fogtam egy tarisznya halat, elvittem Mőzsre, cseréltem egy tarisznya krumplit” (Bogyiszló).

VIII. VÍZI KÖZLEKEDÉS

A Duna mente életében a vízi közlekedés igen fontos helyet foglalt el. Míg a magas parton a folyó mellé épült mezővárosok szabadalmasabb helyzetüket a dunai kereskedelmi útnak köszönhették, addig az ártérben települt falvak az év legnagyobb részében csak vízi járművekkel közelíthették meg gazdálkodásuk ártérben szétszórt területeit és a számukra létfontosságú ármentes dombvidéket.

A törökkori defterekből kitűnőleg vidékünk legforgalmasabb kikötője és átkelőhelye Tolna és Bába volt. 1544. augusztus 30-tól 1545. január 12-ig Tolnán szarvasmarhavám, borvám, egyéb vámok és átkelési illeték címén 25 010 akcsét, Bátán 24 642 akcsét, Domborin (Bogyiszló és Gerjen közt) 10790 akcsét és Pakson 10 261 akcsét szedtek be.*230 Mohács lovasgazdáit a török külön, a hajóvontatás ellátására szervezte egységekbe.

A török idők után a dunai közlekedésben a hajók vontatásában és a hajók kiszolgálásában elsősorban a partmenti mezővárosok lovasgazdái és szegénysége vett részt: Dunaföldváron, Tolnán, Bátán és Mohácson. Ezeken kívül sok madocsa, gerjeni és faddi jobbágy járt lovaival hajót vonni. Az uradalmak gyakran más, távolabbi falvakat is köteleztek robotba való hajóvontásra, így pl. az öcsényieket 1790-ben. 1829-es Egyed-féle összeírás Dunaföldvárról, Tolnáról és Faddról írja azt, hogy a lakók „szántás-vetésen kívül lovakkal való hajóvontással, illetőleg hajóval való fuvarozás és dohánytermesztés által szerzik be szükségleteiket.” Ugyanennek a kérdőívnek bátai válaszában hasonló áll. „Szántás-vetésen és szőlőművelésen kívül átjában a Hajó húzásokból szerzik be szükségüket.” Az 1848-49-es forradalmi években a bátaiak erőszakos erdőfoglalásai ügyében folytatott perben a jegyző azt jelenti a megyének, hogy a vádlottakat nem lehet összeszedni, mert „Bába közönségének nagy része szegény lévén, az évnek különböző szakait részint hajó vontatással, részint messze terjedő vizeken halászattal, többi részit messze vidékeken mezei munkák tételével kenyeret keservesen szerzik.” Mohácsról a regnicolaris conscriptioban pedig ezt olvassuk: „A lakosság nagy része hajók vontatásával, meg és kirakásával, kereskedők szállításával, s a királyi sóház kézi munkájánál bő munkalehetőséget talált.” A vontatott és kiszolgált hajók egy része tolnai, bátaszéki, bátai és mohácsi hajósgazdák tulajdona volt, de igen sok szekszárdi és bajai kereskedő hajója is megfordult ezekben a kikötőkben. Sok esetben egy-egy hajónak több tulajdonosa is volt. Ezt úgy mondták, hogy kompániában vannak. A közös hajón hetenként más volt a soros számadó, aki a felfogadott legényeket és akormányost igazgatta. A tulajdonos vagy hajóbérlő a kormányost fogadta csak meg, a kormányos dolga volt a legények szerződtetése. Külön kellett megfogadniuk a hajóvontatókat is, akik szintén kompániába állva vállalták a hajó húzását. A hajós gazdák a jövedelmen és a káron egyaránt osztoztak. Adott esetben azonban a soros számadó volt felelős a hajóért és a rakományért. Egy-egy hajó vontatására, a hajó nagyságától függően 16-32 ló kellett Veszélyes, sodrásos helyeken kiegészítésképpen még többre volt szükség.

A Duna egyik vagy másik, arra alkalmas oldalán vontatóút volt a lovak részére. Az utat bokrok, nádtól, állandóan tisztítani kellett. Ilyen út már a középkorban is létezett, de a XVIII. század elején szinte újra kellett építeni azt.*231 Az út legveszedelmesebb részlete volt Paks, Dunakömlőd és Madocsa között az Imsósi Kanyar.

„Pakstól 32 ló húzta-vonta a hajót. A fordulónál megállottak vele. Megvárták, míg egy másik hajó is jött, akkor annak a lovait is oda fogták. 64 ló húzta akkor az Imsós erdeje felett.. Ha aztán Imsóst elhagyták, elkerülték, akkor Kömlődnél jöttek fel egészen a vármegye hídjáig. Ott lemacskáztak és a lovak visszamentek a másik hajóért. Durrogtattak a lovasoknak. A lovak az erdő felett, a hegyen húztak, bizony megesett, hogy lezuhant egy-egy ló, az ott is maradt. Nem ment le érte senki, Hiszen az erdő felett, a hegyen jártak a lovak. Egy-egy gazda 5-6 lóval járt vontatni. Volt, vagy lehetett abba lopott ló is. Azt szívesebben is vették, mert olcsóbb volt. Ugy tönkre is ment a ló egy hajóvontatásban, hogy a régi gazdája rá sem ismert volna soha. Hátról fogták a rosszabb lovakat, mert ha a kötél megfeszült, térdre bukott a sok ló és a hátulsók meg le is zuhanhattak. sintér nyúzta meg őket, nem kellett senkinek. A sintér meg abból élt.”*232 „Imsósnál magas a part, átvágott a Duna. A lovakkal ott erősen meghúzták, egészen meghajtották és hirtelen elvágták a köteleket. Így is előfor-

dult, hogy a hajó lerántotta a lovat a vízbe. A hajó itt saját lendületével kellett levágja a sarkot, mert olyan volt a part, hogy a lovak nem mehettek el. Itt holt ág szakadt a Dunába és süppedős volt a part. A Fölhágó csárda – hajópihentető volt. Még álltak a nagy nyárfák, ahol a hajósok kikötöttek.” (Madocsa). „Hajót vontatni járt (az adatközlő egyik őse) 24 ló húzta a hajót. Akkor ezért a Dunaparton nem lehetett fa. Az első lovon ültek, meg a hátulsón. Az volt az ustoros. Annak a csizmájában volt egy éles kaszakés, ha veszély volt, el kellett vágják a kötelet, hogy a hajó a lovakat be ne rántsza a vízbe” (Madocsa). „Amikor meg azt énekelték, hogy Hajló, hajló, a Duna partján, arra a vonatok ügyeltek. Ha a hajót át akarták fordítani a másik partra, jelt adtak azzal, hogy mit kell csinálni. Meghajlították a lovakat és az embereket. Arra meggyorsították a hajót, elfordították, az ment jobb fele. Ha aztán már nem tudott előre menni, akkor a bak felett valamivel elvágják a vontatókötelet. Azt a kötelet a Porongi csárdánál cserélgették a hajósoktól a(madocsaiai). Éppen elég volt egy olyan darabka kötél kapugúzsna és az tartósabb is volt, mint a fűzfagúzs. Ha aztán már nem tudott előre menni (a hajó a lendülettel) akkor lemacskázták. Aztán dereglyére rakták a lovakat és átvitték a túlsó partra.” Más esetben a veszélyes partszakaszt megkerülték és hosszú kötéllel folytatták a hajóvontatást. Így húzatták át Bölcske alatt a hajót a balpartra, mert a meredek dunaföldvári partszakadékon nem volt vontatóút. A madocsaiai kovácsot sokszor kocsin vitték ki a Dunához lovat patkolni.

A madocsaiai káposztájukat, bölcskeiek gyümölcsüket kisebb hajókon, dereglyéken maguk vitték fel Pestre, embervonta hajókon még a múlt század nyolcvanas éveiben is. „Három nap alatt odaértek vele. Az emberek nyakukba tették a kötelet, ha elfáradtak, volt elég kocsma. Pesten, ha lehetett, a hajót is eladták. Ha nem kellett, ereszkedtek lefele.”*233

Igen forgalmas hajóút volt régen a Sárvíz és a Sió. A hidak alatt ugyancsak meg kellett húzatni a hajókat és elválni a kötelet, hogy az lendületével túlhaladjon azon.

Az emlékezések és a ránk maradt feljegyzések szerint vidékünkéről hajón szállították el a szekszárd-bátai szőlőhegy borait. Egy részét Borrévnél, Őcsény és Bogyiszló között rakták a dunai hajókra, más részét a sárvízi hajókra rakták és azok Bába felé ereszkedtek le szállítmányukkal. A boros hajók felfele is, lefele is mentek a Dunán. Mohácson is sok bort raktak hajóra, ezenkívül az 1820-as években gubacsot, fát, gabonát, tolnáról, Faddról dohányt, bort és gubacsot vittek Pestre, Győrbe, Mosonyba és tovább felfelé.*234 Gyakran béreltek, vagy vettek hajót mohácsi fazekasok, hogy azon vigyék messze dél felé termékeiket.*235 Hajón érkezett vidékünkre a kőszó, melyet Mohácson és Dunaföldváron raktak ki és innen hordtak kocsival tovább, nyugat felé. 1840-es években Szeged felől sokszor érkezett gabona Mohácsra.*236 Egy része kocsin ment tovább, más része valószínű hajón. Észak felől talpak (fenyőszálfatutajok) ereszkedtek alá a Dunán. A fenyőfagerendák egy részét a Sión vontatták tovább. 237 Hajón erre szállították a szlavóniai tölgyesekből származó hordódongákat Pozsonyig. Feljegyzés szerint 1845-ben a mohácsiak Rév-Komáromig vállalták egy ilyen hajó vontatását.*238 A sárköziak a nádat szállították dereglyéken Simontornyaig és azon túl is. A bátaiak dereglyén jártak a bajai vásárra, a mohácsiak pedig hajók tömésére mohát szedtek.*239

Mohácsot már 1826-ban kőszénlerakó helyet említenek. A pécs-szabolcsi bányák szenét kocsikon, szekereken fuvaroztatták ide és itteni hajókon ment tovább. 240 Csak 1839-ben esik szó a mohácsi gőzhajó állásról. Ettől az időtől kezdve a gőzös kezdi kiszorítani a lovas vontatást.

Bátán, Szekcsőn és Mohácson, 1852 után Bogyiszlón a szigetbirtokok, szállások megközelítése csak a dunai réveken keresztül volt lehetséges. Szekcsőn a rév a földesúr tulajdona volt, Mohácsott a városé. Széna vagy más termények hazaszállítására gyakran béreltek dereglyéket.

Gerjen, Bogyiszló, Őcsény, Decs, Pilis, Alsónyék népe magasabb vízálláskor csak csónakon juthatott ki szigetszerű falujából. Bába, Szekcső és Mohács szállásai és határának nagy része szintén csak csónakon volt megközelíthető. Ezekben a helységeken a múlt század végén szinte minden családnak volt csónakja. Gerjen és Bogyiszló halottait is csónakon vitte ki a temetőbe. Ha bejött a fagy, a temetéssel várniuk kellett, míg a jég meg nem erősödött. Nagyobb víznél Bogyiszlón belül is, egyik háztól a másikig csónakkal jártak.*241

A csónak vagy csónik elnevezés helyett régen a hajó volt az általános, a kisebb járművekre is. Így kétségtelenül csónakot kell értenünk azon az 1855-ös alsónyéki feljegyzésen is, miszerint a lakosok a szénát a vízáradás miatt hajókon hordták haza. A csónakvájásra alkalmas öreg fák ugyanolyan védelem alatt állottak, mint a tölgyek vagy más gyümölcsstermő fák, holott a puhafa fajzás szabad volt vidékünkön. Mikor Ócsényben 1758-ban szigorú erdővédelmi rendelkezéseket cocsájtott ki az uradalom, a lakosok könyörgő levelükben többek közt ezt írták: „Gyakorta Esztendő által is rajtunk uralkodó Árvizek miatt sem gyalog, sem szekerekkel (nem) járhatunk, mehetünk, hanem mind Méltóságos Uraság és mind jószágunk Dolgára Csónakokon hurcolódunk a mely eszközök nélkül is sem Mélt(óságos) Uraság, sem My magunk nem élhetünk, s a nélkül nem is lakhatunk.”*242 Ugyancsak Ócsényből maradt fenn az a kérvény, melyben 78 ócsényi lakos „akiknek semmi Csónakjuk nem lévén, csónaknak való Fákért instálnak.”*243 A decsieknak az uradalmi erdőmester adott engedélyt csónakhoz való fa vágásra. Egy decsi embert, mert elveszett csónakja helyett újat akart készíteni, mint erdei kártevőt, 15 forintra büntettek meg, ami elég magas összeg volt abban az időben.*244 „Öregapánk emlegette, hogy egy napig nem tudta kivágni és egy hétig faragta ki. Högyös volt a vége, ez a csónak” (Decs)

A csónak egyetlen nagy nyárfából vagy fűzfatorzsból készült. Készítéséhez szükséges tsolnak véső szerszám nagy értékű volt. 1846-ban Bátán, a bíró előtt, Német Mihál Horváth Ferenczel közösen használt szerszámát pénzen megváltja.*245 Ócsényben egy hosszú csónakot őriznek ma is, melyet még robotba vajt a mostani tulajdonos egyik őse. Ahány csónak, annyi féle nagyságú volt, ahogy a fa kiadta. Volt egy emberbíró csónak és voltak olyanok, melyekbe 10-15-en is belefértek. A csónak szó vidékünkön előfordul még csólnak, csónik alakban is. Mohácson aranikaként is előfordul.*246 Ladikokat, vagyis deszkából készített csónakokat csak a múlt század közepe táján kezdtek nagyobb számmal használni. Első adatunk Mohácsról 1821-ből és Bátáról 1846-ból származik.*247 Figyelemre méltó, hogy az 1821-es mohácsi és az azt követő 1834-es, ugyanonnan való adat is ladik bérléséről maradt fenn. Az utóbbi egyenesen arról szól, hogy a „ladik bérlés által szegény öreg magát táplálja”. A csiklik szó, mint kisebb, egyszemélyes ladik neve bukkanik fel Decsen.

A csónak, ladik, elvéve szekér, tehát jármű összefoglaló nevéként Bátán régebben használatos volt az edény szó is. Magam csónak értelmében már nem találkoztam vele, de kocsi és kocsirakomány értelmében igen: „De sok edény elment már ezen a derék úton (ti. országúton)”. „Hány edénnyel volt kukoricátok?” (Vagyis hány kocsira való volt.)

Alkalomadtán két csónakot összekötve vitték át a vízen a szekereket, mint az egyik panaszlevélből kitűnik. „Ha vízáradás van rajtunk, mely gyakran megtörténik, szekérrel másképet ki nem mehetünk, hanem úsztatva, életünk veszedelmével és szekereinket csónakon költöztetjük ki” (Decs).*248

Az 1880-as évekig csónakon, ladikon jártak a sárköziek szőlőjükbe is. „Nagyapám mesélte, hogy ott volt leverve a sövénykapunál a karó, a csónak ahhoz volt kötve. Beszálltak és Városhelynél szálltak ki” (Decs). „A porta végénél volt egy ászok, a ladikot kikötötték oda” (Decs). „Kint volt a nagyapán a tanyán és akkor úgy hozott ki neki a nagyanyikám önni. És ujan nagy csónakjik vót, szép nagy csónakjik vót, és lakat hozzá, hogy ami ott van Városhelön az a domb, mindönkinek ott vót egy nagy kerek oszlop leásva és abba ez a nagy vastag lánc bele. És ahhó kikötötte azt a ladikját a nagyanyám és akko úgy mönt föl a nagyapámhó, úgy vitte fő neki az önnivalót. Mikor hazagyütt, akko oszt felüt, Mindeék csónakon, ladikon jártak haza” (Decs).*249/a. „Az asszonyok ladikon vitték ki a libákat Városhelre legeltetni, a kis libákat” (Decs). „Az asszonyfélék azt mondták, hogy ha utolsó pöndölüket is aggyák el, csak épicssek meg a töltést, mert megunták a vízben való járkálást. Azok nem szerettek jární ladikon, jobban féltek. De nekik is kellett járníuk a szőlőt munkálni” (Decs). Szárazabb időben hamarabb kiértek, ha a enyérorrig, a Belső Föld nyugati sarkáig kocsin vagy gyalog mentek és onnan eveztek a Városheli dombig.

Csónakon jártak a sárköziek szállásaikra is állatokat etetni, szénázni és azon hozták be a napi fejést is, ha olyan volt a vízállás. „Mozolai István csónaka a helység alól az Ásvány vízből, akkor

midőn a nagy vizekben barma táplálására legnagyobb szükség lett volna, el tolvajlódott, mely csónak Pilisen megtaláltatott.”*249/b. Ladikról vágják tavasszal a zsenge nádat az állatok felerősítésére és nem egyszer csónakról aratták ki a vízből a búzát is. Csónakon jártak ki az ártéri gyümölcsösökbe, káposztás- és hajmáskertekbe, például a decsiek Szomfovára, a bátaiak a Középsőbe, szulakba, Nagyszigetbe, a nyékiek Pörbölybe, a mohácsiak, szekcsőiek a szigeten lévő veteményeskerteikbe stb.

A múlt század végefelé már komp járt ki a decsi külső földekre. „Azt is hallottam, hogy Óri István olyan kompt készített, hogy nem kellett evezni, hanem kereke volt, lapockás és két ember hajtotta, mint a darálót. azt a Városszéli dombig kellett hajtani. Mikor a Duna áradt, ez a lapos rész mind víz volt, kb. 2 és fél km. A Sárvízen és a Horgason is nehéz volt az átmenés, bokrok, fák jelezték, merre van a meder, annak sodrása volt, ha a komp odaért” (Decs).

Mivel valamikor a vízjárta árterekben a közlekedés legfontosabb eszköze a csónak volt, nélkülözhetelensége folytán bizonyos jogszokások alakultak ki szabad használatukat illetően. A csónakokat, bár egy-egy család tulajdonát képezték, kérdés nélkül kölcsön vehették az arra rászorulóknak. Ez nem számított lopásnak, ha utána a csónakot visszavitte a helyére. Ha időközben a tulajdonosnak is szüksége lett volna rá és azt nem találva valami dolgában kárt szenvedett, kártérítést követelhetett a kölcsönvevőtől. Lopásnak számított, ha léláncolt ladikot vittek el, ha tulajdonjegyét, burkonyfáját, mint messziről látható ismertetőjelét megsemmisítették, megváltoztatták. A gyakran elszabadult és talált csónakokat is szabadon használhatta az, aki megtalálta és azt nem titkolta el. Nem véletlen, hogy ott, ahol az ártér legelőször száradt ki, az uradalom először akadályozta meg az ártér szabad használatát, Madocsán, 1805-ben a tanács szigorú végzést hozott, hogy: „senki más csónakját gazdája engedelmével nélkül el vinni és bírni ne merészellye. Molnár István, Almási István csónakját annak híre nélkül birdogálta és példásan a templom előtt 13 pálcaütésekre büntettetett.”*250

A decsi és mohácsi tanácsülési jegyzőkönyvekbe ilyen esetek nem kerültek bele, csak a csónaklopások, kártérítési keresetek, a csónakról elveszett tárgyakért, láncért és evezőért.*251 Néhány évvel ezelőtt a decsi Duna-ártéren járva több esetben vette kísérőm igénybe a kikötött ladikokat és aggodalmait a szokásra hivatkozva oszlatta el.

Árterületen, nádasokon, bozótokon keresztül vezető csónakutak emlékét helynevek és a hagyomány is megőrizte.

„Anyámasszony mesélte, hogy ha Szekszárdra, a piacra mentek, volt egy nagy ladik, azon mentek, 8-10 asszony. Volt egy öreg, az vezette. Ugy hívták: Csónakút, azon mentek. Ha este későn, sötétedésre nem jöttek meg, lámpát tettek a toronyba és félreverték a harangot is, hogy tudják merre menjenek. Ha olyan rossz idő támadt” (Őcsény). Pesty helynévgyűjtője is feljegyezte ezt az utat: „Öreg és Kis csónakút – csaknem a falutól a helység felé a Sárvízig szaladnak, mint az ez előtt nagyobb részt vízzel borított határon a lakosság apadás alkalmával csónakjárásul használt” (Őcsény). Decs és Pilis határában ugyancsak Pestynél szerepel a Sebes csónak, más helyen Sebes csónak – vízágy, mely a Sárvízbe szakad. Ugyancsak csónakútnak számított a fokok egy része is. Néhány erre utaló nevet is viselt. Nagy úti fok,

Kopasz Csónak úti Fok (Gerjen),²⁵² Csónik fok (Fadd).

A Mohácsi-sziget múlt századi térképén szerepel az Általvonyó. Ez az Öreg vagy Baracskai Duna egyik nagy, hurokszerű kanyarát vágja át ott, ahol a meder közti szárazföld a legkeskenyebb. azok a csónakon járók, akik felfelé siettek, itt kiszálltak és csónakukat áthúzták, átvonták. Ezzel igen nagy utat takarítottak meg. Nyilván az általvonyó utat alakították, tisztították a bokroktól és a nádtól és talán valami csatornaszerű utat is vájtak, melynek sekély vízén, vagy sarán a csónakokat könnyebben vonhatták. Magas vízállásnál átlépte a víz és mivel félő volt, hogy a víz ereje annyira elmossa, hogy a kanyar öble szigetté válik, ezért a mohácsi tanács több ízben is rendelkezik 1806-ban az általvonyó ügyében. „Hogy a víz valamennyire el apadván a Klágyába lévő általvonyót szükséges volna a mint el is kezdtük, hogy el rekesszük, de az emberek nem akarnak engedelmessé válni – holott elengedő példa vagy, hogy a melyet a duna tőlünk el metszett, a szomszéd helységbeliek tőlünk elpörlötték.”*253

A sárközök kiterjedt árterületükön mozogván, gyakran lóval és csónakkal indultak el messzebb utakra. A csónakot a szárazulatokon a ló húzta át, mélyebb vizeknél a ló a csónak mellett úszott. A csónakok igen gyakran sárhajókként is szolgáltak. A sárhajókat utoljára még lakodalmakban lehetett látni, tréfából részek húzták magukat benne. Solyos a szomszédos Szeremléről azt írja, hogy ott a csónakokat ketté fűrészelve használták sárban, terhek vontatására.*254

A mesterséges, szél és sodrás ellen fákkal és töltéssel védett úszatóhelyek, révátelők helyek egyben csónakutak, illetve csónakkikötőkként is szolgáltak.

IX. NÁDASOK, GYÉKÉNYESEK

A nád az egész ártérben fiverődhetett, de a fokokkal és régi vízgazdálkodásunkkal kapcsolatban elmondottak alapján úgy véljük, hogy a nádasok területe a XVII. században igen megnőtt, a nádmentes szárazulatok és nyílt vizek rovására. Vidékünk helyneveiben a nádra való utalás ritka. Nyilván elterjedtsége miatt nem lehtett egy-egy szűkebb terület jellemzőjeként megkülönböztető jelentése. A gyékény növekedésének a feltételei korlátozottabbak, helynévként való feltűnése indokoltabb. Ugyanez vonatkozik a sásosokra is.

A nádlásokhoz való szabályozott vagy szabályozatlan jogot nádlásnak, vagy nádlási jognak nevezük. Tágabb értelemben régebben és újabban is a sárközi szóhasználat szerint a nádlás egyenlő értelmű a nádassal, a náddal benőtt területtel. Az 1858-as, gerjени jobbágyok foglalásáról felvett, jegyzőkönyv is ilyen értelemben használja. „Akkor, mikor én gyerek voltam, – jegyzte fel Hegedűs Lajos – még sok nádlás volt.”*255

Vidékünkön a XVIII. század elejétől kezdve szinte falvanként eltérő volt egy adott időben a jobbágyok nádhoz való joga. Ahol a nádhoz való jog szabályozása nem került bele az urbáriumba, a nádat is beleértették a föld minden terményébe, melyből tizedet, illetve kilencedet követeltek. Ha az uradalom nem, a község maga szabályozta lakóinak nádlási jogát. Ezért a nádlás említésének hiánya az urbáriumokban nem jelenti azt, hogy teljesen szabadon használhatta mindenki a nádasokat. Lassanként minden faluban az uradalom vette kezébe a nádasok feletti felügyeletet is.

Dunaföldvár 1754-ben úrbéri szerződésében csak az uradalom szigetén lévő nád- és vesszőszedést korlátozták, de csak annyiban, hogy azt a helybeli tiszttartónak előre be kellett jelenteniök.*256 A város úrbéri elkülönülési perében, mikor a nádláshoz való jog alapján az úrbéresek a nádasok egy részére is jogot formálhattak, megállapítják, hogy a környéken ősi szokás a nádat harmadából vágatni. „A bölcskei és előszállási uradalomnál még feléből is kapnak nádat, akár belészakadjanak...” – olvassuk szó szerint. ennek megfelelően kapták tehát a nádasok egyharmad részét. Madocsán az 1738-as kontraktus szerint a nádlás a falué volt teljes egészében. A második felosztás, az 1790-es évek rendezése során egy-egy gazdától (tehát valószínű csak a földet bíró jobbágyokról van szó) 10-10 kéve nádat kívántak meg esztendőnként. 1828 körül pedig már 30 kéve nádat kellett egy-egy gazdának adnia.*257 Gerjениről tudjuk, hogy a XIX. század első felében az 1858-ban tartott tanúkihallgatás szerint „a gerjени nádasokat a lakosok hol harmadában, hol felében szokták vágni, a mint azt az uradalom által tartott árverésen kivehették.”*258

Pakson egy egész telkes 40 kévenáddal, a házas zsellér 20 kéve náddal váltotta meg nádlási jogát.*259

Bogyzslón az úrbéri szolgáltatások közt volt bizonyos mennyiségű nádkéve beadása is, de annak számát pontosan nem tudjuk.*260

A Sárközben nem volt egységes a nádlás. Ócsény 1767-es szerződésében az áll, hogy a nádasokat külön illeték nélkül használják. Az 1768-ban kelt úrbéri szerződés szerint „a nádbul, melyet mind Eötsényi, mind Ebesi földön szabadon vághatnak, minden fél helyes gazda 6 kévét, házas zsellér három kévét és házatlan zsellér két kévét esztendőnként tartozni fognak az uraságnak behozni”. Az uradalom ezelőtt, 1791-ben, Ócsényból befolyt jövedelemkimutatásában a beszolgáltató nád is szerepel 34 forint értékben, ami 1105 kéve nád értékének felelt meg. Egy kéve 3 krajcár volt akkor.*261 1829-ben „tavakban és a többi zátonyokon is még eddig bizonyos Dézsma adás mellet a Nádlás az ötsényi lakosoké volt” – olvassuk (Egyed).

Decsen, és a bátaszéki uradalom többi falvaiban is a nádból tizedet és kilencedet adtak a jobbágyok, „holott ezt nem adományozhatta szent István” – fűzi hozzá Vass Gereben Alázatos értesítésében. Adataink vannak a nád után járó ötöd behajtásáról 1849-ből, amit azonban a község megtagadott és ezért az uradalom törvényes megtorlást helyezett kilátásba. Ebből a tényből és Vass ereben ironikus észrevételéből arra következtetünk, hogy a nádötödöt az uradalom nem rég óta szedette. Sem az 1718-as, sem az 1757-es és 1789-es szerződésben, sem az 1766-os panaszlevélben nem találjuk nyomát a náddal való adózásnak. Az elkülönözés után az uradalomnak jutott nádasokban a

volt decsi és pilisi jobbágyok felébe, sűrűbb nád növényes helyeken pedig harmadába vágták a nádat. A hagyomány mit sem tud a nádötödről: „mire az uradalom megtizedelte volna, már a háztetőn is volt” (Decs).

Bátaszék mezővárosnak 1829-ben már sem faizása, sem nádlása nincsen. Ugyanakkor bátán a nádlás a jobbágyoké és ezután is tizedet adnak a földesúrnak (Egyed).

szekcsőn az úrbéri per tanúságai szerint – 1794-ig szabadon vághatták a nádat a jobbágyok. Ettől kezdve azonban engedélyt kellett kérniük. Egyik ez idő tájt kelt panaszlevelükből úgy tűnik ki, hogy a nádvágás csak a saját szükségükre volt szabad, és mint a fával, ezzel sem kereskedhettek.

Mohácson sem találjuk semmi nyomát annak, hogy a nádlás jogáért bármit is fizettek vagy szolgáltatottak volna. Ez a sziget szabad használatával járt együtt.*262

Eltérő szokásokat találtam arra vonatkozóan is, hogy hogyan szabályozták a községek lakosainak részesedését a nádból. Vidékünk felső részén, Pakson és Madocsán a nádat ugyanúgy szabadította fel a bíró, mint a kaszáló réteket a legeltetésre. A kihirdetett időben mindenki szabadon vághatta a nádat ott, ahol érte. Az ezzel kapcsolatban tapasztalt visszaéléseket 1802. november 21-én a nád felszabadításának a napján, Madocsa előjárósága a következő rendtartással kívánta lehetetlenné tenni: „Hogy ezután a belső Réten lévő Nádlás fel szabadítottván minden Házat bíró gazdától egy nád vágó mennyen, úgy az kösse fel is az általa vágott nádat. Más személy mind az előtt kotsival hordhattya, ha tetszik, de a hordás nappal legyen.*263 Valószínű, a hordás alkalmával szedték ki a nádból járó adót. 1807 januárjában újra és részletesebben intézkedik a „communitás nádlása beneficium felosztása eránt. 1. Minden gazda, akár fertályos, akár nyolcados, akár kisházi, akár zsellér legyen, egy-egy személyek menván egy hétig a nádlásban minden személyre 25 kéve nád fog ki vettetni. 2. Ha pedig valaki az rendelés ellen egy heti időnek el folyása alatt többed magával láttatik a nádlásba menni, az rendelt számon fellyül találtató nád vágók által vágatott nád büntetésül confiskáltatik és 12 pálcát kap.” A nádvágás kezdetét közhírré tették és azt, aki előbb ment ki, szintén megbüntették. Ez idő tájt több nádlopásról is olvasunk a jegyzőkönyvben.*264

Hasonló volt a gyakorlat Pakson is. „Az előjárók kihirdetése folytán kiment a lakos a helyszínre és annyi nádat vágott, amennyit bírt... ott vágta, ahol neki tetszett és szemé-szája kívánta. A telkekre kiszabott nádbeszolgáltatást nem egyenként, hanem általánosságban fizették az uradalomnak.”*265

A nádvágást csak a nagyobb, összefüggő, szép hosszú nádat termő nádasokban szabályozták, a rétekben, kaszálókban növekvő vékonyabb, rövidebb és ritkább nád vágását lehetetlen lett volna ellenőrizni. A decsiek ügyvédje az elkülönözési per idején a rétek közti laposokat azzal kívánta a rétilletőséghez csatoltatni, hogy magasabb vízállás idején az ott termő zsenge nádhegygel etették a barmokat. Decsen szép nádat, termő tóként tatottak számon a Lanka tavat, vagy Lankócot, melyet – valószínű – a falu nádlási gyakorlata ellenértékeként juttattak az elkülönözés során a falunak. 1880-ban az előjáróság intézkedik, hogy „a Lanka tó beli nád érdemi szerint osztassék ki.”*266 A nádvágás fontosságát a múlt században mi sem bizonyítja szebben, minthogy a szolgák szentgyörgynapi szegődésében az a szolga, aki 100 kéve nádat kötött be egy nap, 100 Forintot kapott egy évre. Ez volt erejének, munkabírásának a mértéke. 80 Forint volt akkor egy jó tehén (Decs). Szekcsőn valószínű, hogy a nádvágás ellenőrzésének bevezetése után, minden jobbágy külön-külön folyamodott nádvágási engedélyért az uradalomhoz és így a falu közössége már nem szabályozta az egyének nádlását. Mohácsott a Szigeten sem az uradalom, sem a város nem korlátozta a nádvágást. Itt mindenki valószínű az első foglalás, szállása szomszédságának jogán, a közelébe eső nádtermő helyeken szabadon vágott magának. A város talán éppen ezért a szomszédos hercegi uradalomtól vett ki haszonbérbe nádat, melybe senkit sem engedett be. E nádat évenként a város elárverezte, de ennek mikéntjéről és a nád vágásáról részletes adataink nincsenek. 267

A nádvágásra akkor került sor, mikor már a vizek tartósan befagytak és a jég az embereket már megbírta. Azok, hogy a jégen el ne csússzanak, jégpatkókat kötöttek fel és rövid kaszákkal, nádvágókkal vágták a nádszálakat közvetlen a jég mentén. A gyékénnyel összekötött nádkévéket kis gyalogszánkón húzták ki a tóból és annak szélén kupacokba rakták. A nádat itt dézsmálták meg.

Ennek lefolyásáról egy 1849-ben kelt rendelkezés tájékoztat minket. Ebben az esztendőben a szolgabírói rendelkezés ellenére „több lakosok nádjokat a Horgashoz kivitték és onnét hajón odább szállítani szándékozzák.” Ez arra mutat, - olvassuk a levélben, hogy a járandó nád kiadását megtagadják. Ezért a vármegye felszólítja az előljárókat, hogy a hajósokat a nádnak elvitelétől tiltsa le, míg a nádat össze nem írják. A nád összeírását csak április 2-án kezdték meg. Ekkor értesítették a lakosságot, „hogy mindenki nádja mellett legyen” és a nádösszeírást a szállásokon kezdik meg.*268

A sárközi legények kora tavaszi munkája volt a nád szállítása felfelé a Sárvízen. Bandákba állva béreltek egy hajót, lovakról mindegyik legény gondoskodott. a hajóbér kifizetése után a jövedelemből egyenlően részesültek. Ez saját pénzük volt, nem számoltak el vele apjuknak. A nádat Simontornyaig szállították és a Sárvíz menti falvakban vásárolták meg. 1849 tavaszán két decsi lakos 500 kéve nádat vitt fel Sárszentlőrincre hajón. 100 kéve ára 9 Forint volt.*269

A nádat leginkább tetőfedésre használták. Sajátos, hogy a náddal való tetőfedés csak a Duna és a Sárvíz menti falvakban volt szokás. A Sárvíz szabályozása folytán azonban e folyócskát kísérő nádasokat kiirtották, de a lakosság továbbra is a nádtető mellett tartott ki. Ezért volt nagy kereslete itt a Duna mentéről szállított nádnak. A szomszédos falvakban 2-3 km-re a Sárvíztől nyugatra, már a zsúpfedés volt az általános. A Duna mentén a nádat még szárnyékok, halfogó lészák, vejszék és kunyhók építésére is felhasználták.

Az elkülönözés során nádilletéket a zsellérek is kaptak a Sárközben, legtöbben azonban eladták az így kapott és akkor még értéktelen mocsaras helyeket. ezeket néhány élelmes gazda vásárolta fel és így alakult ki néhány százholdas középirtok. Pl. Kardos György 1879-ben 119 holdat vásárolt fel, de ennek kihatása ellen a község tiltakozott. Az ügy bíróságra került, ahol Kardos nyert és majort épített.

A gyékény értéke a nádéval vetekedett, de egy helyen ritkán nőtt nagyobb tömegben. A jó gyékényes tavak emlékét helynevek őrzik. A bátaszéki uradalom jövedelmeinek összeírásában kiemelik a nádlás és gyékényezés nagyságát.*270 A gyékény vágását a helybeliek számára valószínű nem korlátozták, a más falubeliek azonban az uradalomtól engedélyt kértek. 1841-ben Pelérdi Átal Katalin, Gala Anna és Átal Erzsébet panaszt tesznek a decsi bírónak, hogy az uradalom jóváhagyásával a decsi határban vágott 30 kéve tisztított és suk vastagságú gyékénye elveszett, melyet Botz C. Jánosnál megtaláltak.*271 A gyékényt igen sokoldalúan használták fel. Fennmaradt az emléke annak, hogy Őcsényben gyékényt fontak koporsó helyett, vagyis gyékénytakaróba csavarták halottaikat. Legfontosabb helyi felhasználás területe a rekeszek, lészák, vejszék kötésénél volt, de rőzsét, nádat is kötöttek bele és a szőlőben is felhasználták. Gyékényből készültek a magas, csúcsos méhkasok, a tanyai és szállási cserény ágyak és az ágy mellé való vaskos falvédők is. A gyékénykosarak, szatyrok mai napig is a legalkalmasabbak a halak szállítására. Emlékezések szerint puttonyforma, hátán egyenes típust használtak régen erre és ebbe tették a vizes fű közé a halakat (Decs). Nagy mennyiségben vásárolták a gyékényt a högyközi németek faszékek befonására is. Különösen bátaapáti és Ófalu volt híres székfűző háziiparáról. Voltak vállalkozó gazdák, akik a szegényebbekkel 100 kéveszámra vágatták a gyékényt, majd kocsira rakva ők szállították tovább a székfűzőből élő német falvakba. 1850-ben a decsi bíró elé viszi panaszát Baráti Péter, akit Andics Sándor „több száz kéve gyékénynek vágásával kéréjét 4 krajcárral számítva megbízta, de most nem akarja átvenni, mert kicsinyli azokat.” A megbízó szerint nádkéve nagyságot kért, Baráti szerint pedig az alku csak „kicsinyes nádkévekhez hasonló gyékénykévére” szólt.*272 Baranyában „esztendőnként talán 6000 darab gyékényt szőnek a söppedékek körül lakó falusi asszonyok...”*273

A Sárközben gyékényt tetőfedésre is felhasználták. Ez előfordult a Mohácsi-szigeten is.

A tetőfedésre a gyékény keskenyebb levelű változata volt az alkalmasabb. Madocsán ezért is nevezték tetőgyékénynek. Decsen pedig feketegyékénynek. (*Typha angustifolia*.) „Négy éle van a fekete gyékénynek, jaj de kutya szíve van a legyének...” – mondja a decsi népdal. Mohácsott ez a „vadabb gyékény”, mert keményebb, csak vízben lévő része alkalmas fonásra. Valamivel ritkábban nőtt a széles levelű gyékény (*Typha latifolia*). Nee igen változatos. Bölcskén káka, Madocsán pintér gyékény,

Őcsényben hordósás, de a Duna mentén ismeretes még pintérkáka és pintérgyékény név is. A pintérek használják fel ennek a levelét, a hordódongák és a káddongák közé teszik, hogy ne szivároghasson át a folyadék. Ezzel fonták a kasokat, székeket, ágyakat és ez a széles levelű gyékény termi a böngyölét. Ez a gyékény szárának a közepe. „Föl szoktuk húzni, a közepe megmarad, az jó gyöngö. Gyerekkoromba ettem, de nem nagyon jóízű. Alsó- és Felső Tóságon volt – olyan jó gyöngö böngyölét találtunk – mondtuk gyerekek egymásnak” (Decs). Alsónyék történeti hagyományából tudjuk, hogy a török időkben a faluból a nádasokba, erdőkbe kimenekült asszonyokat és gyermekeket ez mentette meg az éhhaláltól.

Decsen, Bátán és Mohácson egyesek szerint a csuhé azonos a gyékénnyel, mégpedig a keskeny levelűvel. Madocsán a csuhé határozottan mást jelent. Ismét más a csuhi. Ezt Őcsényben kötözésre, Decsen, a szállásokon, melléképületek fedésére használták.

A sások közül a tavak szélén bőven termő, szélesebb levelű sásfajtát, a fekete sást (*arex acutiformis*) asztag- és boglyafedésre, valamint szőlőkötözésre használták fel (Sárköz és mohács). Az 1777-es mohácsi jegyzőkönyv említi, hogy ebben az évben „a vizek áradása miatt sehol sem találtak dézsma asztagok befödésre sst és ezért az uraságtól kérnek szalmát.”*274

A sásfajok és azok eltérő nevei közt nehéz eligazodni, mert az elnevezések egy falun belül is különbözhetnek és ingadozhatnak. Ennek oka az, hogy a népesség számára ma már nem fontos a növényzet pontos ismerete, mert azokat már nem használja fel olyan sokoldalúan, mint elődeik. A sások közül annak a neve maradt fenn legtovább, melynek használatát is legtovább fenntartották. Ez az említett fekete vagy háromélű sás; „felnyűtték, éppen olyan, mint a raffia. Őszi árpát, zabot, búzát is belekötöttük” (Madocsa).

Az elszáradt, értéktelenebb vízinnövényzet, korcs nád, sás, gaz stb. fontos tüzelő volt a fátlanabb területeken, így Madocsán is. „Lápot szoktak verni: a jégre mentek és kapával leverték a száraz, avas nádat, sásat, réti gazokat keverve, vitték tüzelni.” A madocsai uradalmi kocsmába állított korcsmáros járandóságának felsorolásában 1796-ban és 1801-ben is szerepel a „Fűtő Nád, vagy Gaz – 300 kéve”.*1793-ban pedig ugyanitt fűtenivaló kákát említenek.*275

Tavakban, nádasok szélén nő a káka (*Schoenoplectus lacustris* L.) Így nevezik ezt Bátán és a Sárközben; Mohácsott neve szittyó vagy gáré, az ottani szerbek szitának mondják. A száraz – szükség esetén még nyers – kákából kis, 40-50 centi hosszú és két marok vastagságú kévécskéket kötöttek az úszni tanuló gyerekek, fürdőzők vagy alkalmi, úszni nem tudó vízenjárók, s ezt vagy a hátukra szerelve, vagy hónuk alá téve nem merültek el. Hasonló célra Mohácsott és Decsen kobaktököket is használtak.

Sulyomtermő tavak, fokok emlékét is helynevek őrzik. Vidékünkön a Sólyom, Sójom hangzású és írású nevekben is tulajdonképpen sulymot kell keresnünk. Madocsától északra már hírét nem hallották. a decsi határban a Forgó Dunában, a Mohácsi-szigeten pedig a Riha tóban termelt sok sulyom. Az őszi lehalászás előtt láncsal húzták ki előbb a sulymot, hogy az a hálót ne akadályozza. „Mikor árvíz van, mikor nagy a víz, fölláb (a sulyom feljön a víz színére) és a szél kisodorja. Mikor elmén a víz, ottmarad, össze lehet szedni” (Decs). A rétekben tanyázók a halak tapogatása közben is szedték, mert mikor a vízben gázoltak, megbökte a talpukat. Vidékünk vásárain és búcsújain, főként a Mária Könnyén – a vodicsai búcsún, nagy halmokban árulták a bikát, a szarvas, bikafej-alakú főtt sulymot. Ezt vitték haza a gyerekeknek a búcsúsok. Íze a főtt gesztenyére emlékeztet. „Híres decsi lányok de megjárták. Az erdőbe sulymot nem találtak, Mert a sulymot csomózzák, A legényt meg sorozzák katonának...” (Népdal, Decs). „Szedtük a sulymokat a Hótdunán, hínárul leszedtük kézzel, főztük nagy üstökbe, hasítottuk. Az volt a lányoknak a vasárnap esti szórakozásuk, sulymoztak. Most már az is kiveszett, kívánságú se lehet egyet se találni” (Bogyszló).*276

JEGYZETEK

- *1 Childe W. Gordon: Man Makes Himself. London, 1951. 59. I. Uő.: Az európai társadalom őstörténete. Ford. Lengyel János. Bp., 1932, 38.1.
- *2 Károlyi 41. 1.
- *3 Ortway I. k. 358. 1.
- *4 A fok szófejtését lásd az I. fejezetben.
- *5 BmL. Metalia. Inquisitionum fasc. IV. 99. 1744.
- *6 BmL. Mohács úrbéri pere, perkivonat.
- *7 TmL. 3. 776/9.
- *8 TmL. I. 783/62.
- *9 BmL. Mohács tj. 1807. január 11.
- *10 Degré 139. 1.
- *11 A XV. sz.-ből már vannak adatok a Pataj-ordas-csanádi töltések javításáról. Kolossváry Ödön: Magyarország megerrendező és árvédelmi munkálatainak fejlődése 1899-ig. Bp. 1905. 4.
- *12 Reuter Camillo: A fok vízrajzi köznév és a Fokoru földrajzi név. Nyelvtudományi Értekezések. 70 sz. 1970. 107. 1.
- *13 Egyes uradalmak is ellenezték a töltésézést. Pl. a Kalocsai Érseki Uradalom és a Bátaszéki. Ld. a 171. lapon.
- *14 Degré 28-30. 1. 65-67. 1.
- *15 Tenk.
- *16 Tenk 12.1.
- *17 Tóth 5., 6.
- *18 Tenk 22-24. 1.
- *19 Tóth 6. A könyörgő levelet közli a 43. lapon, hiányosan Csalog 235-236. 1. Eredetijét már a levéltárban nem találtam. Mindkét közlés részleges és pontatlan. Csalog forrása Tóth közlése lehetett.
- *20 A fok-összeírás együtt található. TmL. 3. 776/9. 1776.
- *21 TmL. 3. 776/9. 1776. február 6.
- *22 Tóth 6. 1.
- *23 TmL. I. 1780/51.
- *24 Az említett térképészeti munkát Vásárhelyi Pál irányította, ezért mint a Vásárhelyi-féle nagy Duna-mappációt tartjuk számon. Annak idején világviszonylatban is jelentős és korát meghaladó vállalkozás volt. Minden 1:3 600 készült laphoz leírás is tartozott a térképezők közt számos német mérnök is volt, így a leírások három nyelven, hol magyarul, hol németül, hol latinul készültek, néhány hibás magyarsággal is. MOL S 81/1. 387., 389., 396. 1. Botár Imre – Károlyi Zsigmond: Vásárhelyi Pál a Tisza-szabályozás tervezője. Vízügyi Történeti Füzetek. 2. Bp., 1970. Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda. [§277](#); [§279](#); [§281](#)
- *25 BmL. Mohács tj. 1777. aug. 494. pont. 1782. január 26.
- *26 Tenk 42-43. 1.
- *27 Tőry 258. 1., Tóth 8. 1. Tőry 262., 317. 1.
- *28 Pataki: A Sárköz természeti földrajza. 43. 1.
- *29 Tóth 9. 1.
- *30 TmL. Madocsa tj. 1850.
- *31 TmL. Gerjen úrbéri pere, jegyzőkönyv a jobbágy-foglalásokról
- *32 Tóth 15-17. 1.
- *33 NMEA. N XVI. 5/6. Igaz Mária gyűjtése
- *34 Tőry 224., 225. 1.
- *35 A madoccai ref. egyház feljegyzései.
- *36 Felhasználtam: Az alsónyéki, madoccai ref. egyház feljegyzéseit őcsényi lt. jegyzőkönyve. Széki István decsi kéziratos könyve, NMEA. XVI. 5/5.
- *37 Tőry 214. 1.
- *38 TmL. vármegyei kurrens levél a madoccai másolati jegyzőkönyvben.
- *39 BmL. Mohács tj. 1820. szeptember. 148. pont.
- *40 TmL. Vármegyei kurrens levél a madoccai másolati jegyzőkönyvből. 1821. 22. Zichy 38. 1.
- *41 Tóth 10. 1., 20.1.
- *42 BmL. Mohács tj. 1821. november 11., 1825. január 16., 1836. december 11., 1837. szeptember 9., 1837. február 12., 1837. október 8., december 10., 1839. szeptember 15., 1821. november 11.
- *43 TmL. vármegyei kurrens a madoccai másolati jegyzőkönyvben. Paksi Regale Beneficiumok Licitatiója és Németh 41.1.
- *44 HL. h. 356.
- *45 BAM őcsényi lt. Erdők közti rétek pere, 1851.

- *46 BAM őcsényi lt. 1846
- *47 TmL. Kammerer-hagyaték az OL U. et C.
- *48 Ete János gyűjtése
- *49 Pesty Frigyes: Magyarország régi vízhálózata. Századok. I. k. 1867. 67-68. 1.
- *50 Ortway 7. 1.
- *51 Herman 72., 77. 1.
- *52 Bél Mátyás: Tractatus de re rustica Caput III. De piscatione Hungarica. — 2. Belényesy Márta: A halászat a XIV. században. Ethnographia LXIV. 1953. 149. 1.
- *53 Haraszti-Pető 52. 1.
- *54 Uo. 56.1.
- *55 Ortway 360. 1. Wernherus: De admirandis Hungariae Aquis. Schwandtner: Scriptores Rerum Hungariae Vindobonae 1748. 175-176. 1.
- *56 Balogh Margit: Oláh Miklós Hungariája. Művelődéstörténeti Értekezések, 8. sz. 121-123. 1.
- *57 Haraszti-Pető 73., 83. 1.
- *58 Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1564-1566. Ford.Karácsony Imre. török-, magyarkori történelmi emlékek. Bp., 1908. 53. 1.
- *59 Haraszti-Pető 73., 83. 1.
- *60 Degré 31. 1.
- *61 Sörös 331-332. 1.
- *62 Solymos 23-24. 1.
- *63 Degré 54. 1.
- *64 Holub 35. 1.
- *65 PmL. Ordas úrbéri iratai.
- *66 Egyed.
- *67 PmL. Bogyiszló úrbéri iratai. Observationes kb. 1767.
- *68 Balogh Margit: Oláh Miklós Hungariája. Művelődéstörténeti Értekezések, 8. sz. 123. 1.
- *69 Degré 103. 1.
- *70 Sörös 325. 1.
- *71 Szakály 8. 1. Valószínű ezt úgy kell értenünk, hogy az egybeült, tehát nem a Dunán, Sárvízen, Bátán fogott halból, nem tartoztak semmivel.
- *72 Mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum, Ete János kézírata.
- *73 Cziráki 69. 1.
- *74 Velics-Kammerer II. k. 363. 1.
- *75 Káldy-Nagy 81. 1.
- *76 Ld. Velics-Kammerer megfelelő helyeit.
- *77 TmL. Kammerer-hagyaték.
- *78 TmL. Kammerer-hagyaték U. et C. Est palus Dombo nuncupatur quipisceban. per genus piscatura Kurto dicta et cuius dict. in septimum a quod reperiebat in illo pro parte turcico accipiebat.
- *79 TmL. I. 424. 1722.
- *80 Hic dantur ostia ex Danubio seu brachia vulgo Fok nuncupata, quos precipue Kettős fok et Szelel (?) nominatur. Has aqua pisebant pro dimidia parte, aliquando tertia dabant. Dedi pro dimidia parte jurato judici piscator(um) Nicolas Kőműves et socys Petro Marky Mathiae Csapy et ceteris Reliquos pro tertia parte permisi sub vinculo 200 aureos...” TmL. Kammerer-hagyaték. U. et C.
- *81 TmL. I. 418.
- *82 OL U. et C. Fasc. 39. N 63. 1727. 2274. sz. film.
- *83 TmL. 1728-as megyei összeírás és uo. I. 424.
- *84 OL U. et C. fasc. 10 N 55. 222. sz. film (siccos pisces pro possibilitate virium..)
- *85 TmL. 1728-as összeírás, uo. I. 4445. f. 10. 1134. (Aqua piscosa soli
- *86 TmL. 1728-as összeírás, madocsai ref. egyház feljegyzései.
- *87 TmL. madocsai tj.
- *88 TmL. 1728-as összeírás.
- *89 BmL. 1715. Conscriptio Regnicolaris.
- *90 Gosztonyi 55. 1.
- *91 BmL. Metalia. Inquisitionum. Fasc. IV. 99. 1744.
- *92 PmL. Bogyiszló úrbéri iratai. Observationes.
- *93 OL C 99. XV. B 21.
- *94 TmL. I. 424.
- *95 Csalog 237. 1.
- *96 BAM őcsényi lt. urbáriumot előkészítő pontok 1709

- *97 TmL. I. 424.
- *98 TmL. I. 520.
- *99 TmL. I. 263. 2. 1773.
- *100 BAM Decs tj. 1779. 94. 1.
- *101 OL C 78. 1801. 39. Fasc. 26. pos.
- *102 Csalog 237. 1.
- *103 OL C 78. 1791. 77. Fasc. 9.
- *104 Madocsa ref. egyház feljegyzései.
- *105 Gerjeni ref. egyház feljegyzései
- *106 BmL. Mohács tj. 1778. 530. pont.
- *107 Uo. 1828. szeptember 20.
- *108 Uo. 1782. augusztus 9.
- *109 Uo. 1838. április 26.
- *110 BAM Decs tj. 1839. január 1. (Az eredeti szövegezés hibás magyarságán nem változtattam!)
- *111 Uo. 1824. 81. és 251. pont
- *112 Uo. 1827. január 1. 1828. 1844. 19. pont
- *113 Solymos 26. 1.
- *114 BmL. Mohács úrbéri pere, perkivonat
- *115 Solymos 27-30. 1.
- *116 Uo. 51.1.
- *117 TmL. Decs tj. 1874. augusztus 16. Csalog 241. 1.
- *118 Csalog 237. 1.
- *119 Degré 108-109. 1. Solymos 26. 1.
- *120 Lukács Károly: Adatok a Fertő- és Rába-köz halászatának történetéhez. Ethnographia LXIV. (1953) 289-290.1.
- *121 Degré 105. 1.
- *122 BmL. Mohács tj. 1774. 295. pont.
- *123 NMEA. N. XVI/9. Luby Margit gyűjtése.
- *124 Uo. N XVI/12. 1954. Luby Magit gyűjtése.
- *125 Merényi Ferenc: Domsics Mátyás egyházlátogatása. (Canonica visitatio) Baranyában 1729-ben. Pécs. Specimina dissertationum facultatis Philosophicae Hungaricae Universitatis Elisabethianae Quinqueecclesiensis 161. 91. 1.
- *126 Szakály 39. 1. 200. jegyzet.
- *127 Gerjeni ref. egyház feljegyzései
- *128 BmL. Mohács tj. 1778. 516., 272. pont.
- *129 Hegedűs 94. 1.
- *130 BmL. Mohács tj. 1777. május 23.
- *131 Uo. 1793. 445. pont.
- *132 BAM Decs tj. 1848.
- *133 Wallner Ernő: Dunaföldvár népességfejlődése. demographia, I. évf. 1959. 358. 1. OL C 78. 1796. 9., 103., Solymos 246., 253., 247., 33-51. 1.
- *134 Hegedűs 95. 1.
- *135 Solymos 90-91. 1.
- *136 Zentai 193. 1.
- *137 HL. h. 356/2. sz.
- *138 HL. h. 426/2. sz.
- *139 NMEA. N XVI/9. Luby Margit gyűjtése.
- *140 Katona 54-55. 1.
- *141 Zentai 193. 1. Szilágyi Miklós: Egy kezdetleges halfogási mód és európai elterjedése. Műveltség és Hagyomány. V. 1963. Debrecen. 165-175. 1.
- *142 Solymos 160. 1.
- *143 TmL. Madocsa tj. 1779. március 16.
- *144 Solymos 94. 1.
- *145 Gönyei Sándor: A Néprijzi Múzeum szigony-gyűjteménye. Néprijzi Értesítő, XXIX. 1937. 175., 177. 1. Solymos 94-96. 1.
- *146 Katona 54. 1.
- *147 Zentai 193. 1. Solymos 27. 1.
- *148 Szilágyi Miklós: A magyarországi borító halászat néhány kérdése. Műveltség és Hagyomány, III. 1961. Debrecen, 190. 1.
- *149 HL. h. 421. sz.
- *150 Csalog József

- *151 BAM Decs tj. 1850. szeptember 29.
- *152 HL. h. 163. sz.
- *153 Morvay Péter: A pók vagy kukucska. Ethnographia XXXII. 1940. 191-195. 1.
- *154 Solymos 143-150. 1.
- *155 Szilágyi Miklós: A magyarországi borító halászat néhány kérdése. Műveltség és Hagyomány. III. 1961. 195. 1.
- *156 Csalog József: Hasonló ágakból, iszalagokból kötött hosszú hengert használtak húzóháló, illetve rekeszháló gyanánt a Dráva-melléki öntéseknél is. Csikvár Ferenc szíves közlése, és felvételei.
- *157 Solymos 151-152. 1.
- *158 Solymos 152. 1.
- *159 NMEA 001180.
- *160 HL. h. 163. (Báta)
- *161 HL. h. 409/1.
- *162 Solymos 161. 1.
- *163 Csalog 237. 1.
- *164 Herman 187. 1.
- *165 Solymos 179-180. 1.
- *166 Herman 789., 327. 1. Solymos 184-185. 1. 1.
- *167 Kovács: Adalék 306. 1.
- *168 HL. h. 163.
- *169 Csalog 231-249. 1.
- *170 Uo. 239. 1.
- *171 Solymos 120.1.
- *172 BmL. Mohács tj. 1783. szeptember 8.
- *173 Uo. 1771. 186-188. 191., 193. pont.
- *174 BAM Decs tj. 1804 178. pont., 119. pont.
- *175 Kniezsa I. k. 550. 1.
- *176 Csalog 243. 1.
- *177 Uo.244. 1.
- *178 Solymos is említi. Solymos 120-125. 1.
- *179 Katona 53. 1.
- *180 Solymos Ede gyűjtése, 1953.
- *181 Solymos 164-165. 1.
- *182 Herman 395. 1.
- *183 Solymos 164. 1. NMEA 001180.
- *184 Alsónyék ref. egyház feljegyzései.
- *185 Herman I. k. 309. 1.
- *186 Solymos 161. 1.
- *187 Csalog 242. 1.
- *188 Solymos 119. 1.
- *189 BAM Decs tj. 1839.
- *190 Wernherus: De admirandis Hungariae aquis. Schwandtner: Scriptorum rerum Hungariae Vindobonae 1748. 175-176. 1.
- *191 Bayer: Egy tekintet Baranyára. Tudományos Gyűjtemény, 1822. XII. 19. 1.
- *192 Strázsay János: Baranya Vármegyének topographica Leírása. Tudományos Gyűjtemény, 1823. III. 58. 1.
- *193 Solymos Ede gyűjtése, 1953.
- *194 HL. h. 422/b.
- *195 Uo. 356.
- *196 BmL. Metalia. Inquisitionum. fasc. IV. 99. 1744.
- *197 Csalog 283. 1.
- *198 Gerjen ref. egyház feljegyzései
- *199 Csalog 237. 1.
- *200 PmL. Bogviszló úrbéri iratok. Observationes.
- *201 OL C 99. XV. B 21.
- *202 Alsónyék ref. egyház protocolluma. 1804. november 9.
- *203 Az adakozók jegyzéke a bogviszlói ref. anyakönyvben.
- *204 TmL. ' . 424.
- *205 BAM Decs tj. 1824. 251. pont
- *206 Uo. 1849. február 5.
- *207 TmL. Madocsa tj. 1805. március 5., Uo. február 16.

- *208 Uo. 1805. február 16., március 29.
- *209 BmL. Metalia. Inquisitionum fasc. IV. 99. 1744.
- *210 BmL. Mohács tj. 1763. 27..1762, 1773, 1778,, 1782-ből a tanyamester említése.
- *211 BmL. Mohács tj. 1805. február 7.
- *212 Solymos 247. 1.
- *213 Szilágyi Miklós: A magyarországi borító halászat néhány kérdése. Műveltség és Hagyomány. III. 1961. Debrecen, 180. 1.
- *214 Csalog 237. 1.
- *215 TmL. Gerjen úrbéri pere. 1850.
- *216 BmL. pécsváradai uradalom szekszárdi fiskalításának iratai.
- *217 Baranya múltja és jelenje. Szerk.: Várady Ferenc. I. k. Pécs, 1896. 175. 1.
- *218 Csalog 240-241. 1.
- *219 Uo. 239. 1.
- *220 Csalog 1949. 281. 1.
- *221 Solymos 235. 1.
- *222 HL. h. 185/2.
- *223 Solymos 230. 1.
- *224 Gerjen. Hofer Tamás gyűjtése.
- *225 Bánkúti Imre: tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban. 1703-1700. Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szerk. Puskás Attila. II. k. Szekszárd, 1969.
- *226 Strázsay János: Baranya vármegye topographicaí Leírása. Tudományos Gyűjtemény, 1823. III. 54. 1. Bayer: Egy tekintet aranyára. Tudományos Gyűjtemény, 1822. XII. 19. 1.
- *227 TmL. I. 263. 2. 1773.
- *228 BAM Decs tj. 1845. 122. pont.
- *229 BmL. Mohács tj. 1822. december 30.
- *230 Hofer Tamás gyűjtése
- *231 Velics-Kammerer I. k. 29-31. 1.
- *232 Károlyi 56. 1.
- *233 NMEA. N. XVI. 12.
- *234 BmL. Mohács tj. 1824. november 15., 1825. január 21., 1830. október 15., 1843. július 21. BmL. pécsváradai uradalom szekszárdi fiscalításának iratai.
- *235 Sarosácz yörgy: A mohácsi kerámia és története. dunántúli Dolgozatok. szerk. Mándoki László. 6. 32. 1.
- *236 BmL. Mohács tj. 1842. augusztus 29., 1843. március 4.
- *237 TmL. Báta tj. 1846. december 28.
- *238 BmL. Mohács tj. 1845. november 25.
- *239 Uo. 1826. április 7.
- *240 Uo. 1826. március 10., május 10., 1827. szeptember 21.
- *241 Az emlékezőseket megerősítik a bogviszlói térképlaphoz 1827-ben fűzött észrevételek. OL S 81/1.
- *242 BAM ócsényi lt. 1758. Erdővágás végett folyamodvány.
- *243 OL C 78. 1801. 94. 2.
- *244 TmL. Decs tj. 1849. január 7., 1850. november 17.
- *245 TmL. Báta tj. 1846. január 31.
- *246 TmL. Madocsa tj. 1791. május 15. BmL. Mohács tj. 1811. 298. pont.
- *247 BmL. Mohács tj. 1821. szeptember 7. TmL. Báta tj. 1846. január 31. (Ami nem jelenti azt, hogy korábban nem lehetett volna.)
- *248 TmL. I. 418. (Decs).
- *249/a. Hegedüs 95. 1.
- *249/b. BAM Decs tj. 1856. június
- *250 TmL. Madocsa tj. 1805.július 7.
- *251 BAM Decs tj. 1786. 9. pont. BmL. Mohács tj. 1773. 220. 276. pont. 1778. 533. pont. 1809. december 11. 1811. 298. pont.
- *252 TmL. 3:776/9.
- *253 BmL. Mohács tj. 1806. november 9.
- *254 Solymos 66. 1.
- *255 Hegedüs 94. 1.
- *256 TmL. Dunaföldvár úrbéri pere.
- *257 TmL. Madocsa úrbéri perhez írott „edgy-két észrevétel”.
- *258 TmL. Gerjen úrbéri pere, jegyzőkönyv a foglalások ügyében.
- *259 TmL. Paks úrbéri pere, 1820. óta tett foglalások megsemmisítése.

- *260 PmL. Bogyiszló úrbéri pere. Observationes.
- *261 BAM őcsényi lt. 1768. OL C 28, 1791. 77. 9.
- *262 BmL. Mohács úrbéri per, 1873. május 5.
- *263 TmL. Madocsa tj. 1802. november 21.
- *264 Uo. 1807. január 5., 1790. december 3., 1791. január 22.
- *265 TmL. Paks úrbéri pere.
- *266 TmL. Decs tj. 1880. november 28.
- *267 BmL. Mohács tj. 1841. február 9.
- *268 TmL. 1849. március 29.
- *269 TmL. Decs tj. 1849 december 2.
- *270 OL C 99. XV. B 21.
- *271 BAM Decs tj. 1841. augusztus. 205. pont.
- *272 TmL. Decs tj. 1850. november 10.
- *273 Bayer: Egy tekintet Baranyára. Tudományos Gyűjtemény, 1822. XII. 14. 1.
- *274 BmL. Mohács tj. 1777. augusztus. 494. pont.
- *275 TmL. Madocsa tj. 1793. október 14., 1796. október 16.
- *276 Solymos Ede gyűjtése, 1953.